

ISSN 2411-6076 02

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ТІЛТАНЫМ ЯЗЫҚОЗНАНИЕ

ИНСТИТУТ ЯЗЫҚОЗНАНИЯ ИМ. А.БАЙТҰРСЫНОВА
КОМИТЕТ НАУКИ МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ
И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

№2 (66) 2017

сәуір, мамыр, маусым, 2017

апрель, май, июнь, 2017

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

АЛМАТЫ

Редакциялық кеңес:

Е.З.Қажыбек, филология ғылымдарының докторы, проф., ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі (бас редактор); **Ә.Т.Қайдар**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Р.Ғ. Сыздық**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Ө.Айтбайұлы**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **З.Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, проф., ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі; **Т.Жанұзақов**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ә.Жүнісбек**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Н.Уәли**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Кирхнер**, Ю.Либих атындағы Гиссен университетінің (Германия) профессоры; **Ә.Д.Сүлейменова**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Н.Демир**, Хаджеттепе университетінің (Түркия) профессоры; **М.Махмудов**, Әзірбайжан Республикасы Ғылым академиясы Тіл білімі институты директорының орынбасары, филология ғылымдарының докторы, проф.; **С.Ж.Мусаев**, И.Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Кыргыз Республикасы Ғылым академиясының корр. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Малбақов**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **К.Күдернинова**, филология ғылымдарының докторы, доцент; **А.Фазылжанова**, филология ғылымдарының кандидаты; **Д.Қ.Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакция алқасы:

З.Базарбаева, филология ғылымдарының докторы, проф. ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі (нөмірдің жауапты редакторы), **А.Аманбаева**, **Ж.Жұмабаева**, филология ғылымдарының кандидаттары (жауапты шығарушылар).

Редакционный совет:

Е.З.Қажыбек, доктор филологических наук, проф., член корр. НАН РК (главный редактор); **А.Т.Қайдар**, академик НАН РК; **Р.Г.Сыздық**, академик НАН РК; **О.Айтбайұлы**, академик НАН РК; **З.Базарбаева**, доктор филологических наук, проф., член корр. НАН РК; **Т.Жанұзақов**, доктор филологических наук, проф.; **А.Жүнісбек**, доктор филологических наук, проф.; **Н.Уәли**, доктор филологических наук, проф.; **Ж.Манкеева**, доктор филологических наук, проф.; **М.Кирхнер**, профессор Гиссенского университета им. Ю.Либиха (Германия); **Ә.Д.Сүлейменова**, доктор филологических наук, проф.; **Н.Демир**, профессор университета Хаджеттепе (Турция); **М.Махмудов**, доктор филологических наук, проф., заместитель директора Института языкознания Академии наук Республики Азербайджан; **С.Ж.Мусаев**, доктор филологических наук, проф., член корр. Академии наук Кыргызской Республики, директор Института лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И.Арабаева; **М.Джусупов**, доктор филологических наук, проф., Узбекский государственный университет иностранных языков.; **М.Малбақов**, доктор филологических наук, проф.; **К.Күдернинова**, доктор филологических наук, доцент; **А.Фазылжанова**, кандидат филологических наук; **Д.К.Шомфай**, доктор PhD по специальности алтаистика, научный сотрудник Института этнологии Венгерской Академии наук.

Редакционная коллегия:

З.Базарбаева, доктор филологических наук, проф. член корр. НАН РК (ответственный редактор номера), **А.Аманбаева**, **Ж.Жұмабаева**, кандидаты филологических наук (ответственные выпускающие).

Мемлекеттік тіркеу №1799-ж

Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінен

05.03.2001 жылы берілді

Государственный регистрационный

№1799-ж выдан 05.03.2001 года Министерством культуры

информации и общественного согласия

Б. САҒЫНДЫҚҰЛЫ¹

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филол. ғыл. докт., профессор

**АРХЕСИЛЛАБТАРДЫ (ТҮБІРТЕКТЕРДІ)
АЙЫРЫП-АЖЫРАТУДЫҢ ЖАҢА ТӘСІЛДЕРІ**

Аннотация: Соңғы жылдары тіл білімінде ірі жаңалық ашылды. Бұл жаңалық бүкіл әлемде тілдер қаншалықты көп болса да, олардың алғашқы негізі, түпкі тегі бір болғандығын айқындай, анықтай алуға құзыреті жететіндігімен ерекшеленеді. Зерттеу барысында тіл-тілде фонема, морфема, сөз, сөз тіркесі, сөйлем сияқты тілдік бірліктермен дәрежелес, алайда біздің заманымызға дейін беймәлім болып, құпия сақталған тілдік бірлік (бөлшек) бар екендігі мәлім болды. Барлық тілдерде ұшырайтын түбірлердің түп негізі, тегі болып есептелетіндіктен, бұл тілдік бірлікке қазақ тілінде түбіртек деген атау берілді. Әлем халықтарына, анығырақ айтқанда, тілші ғалымдарға түсінікті болу үшін архесиллаб (ең ежелгі, ең алғашқы буын) деп аталатын термин таңдалды.

Тақырыбы: Архесиллабтарды (түбіртектерді) айырып ажыратудың жаңа тәсілдері

Түйін: Мақалада архесиллабтарды (түбіртектерді) айырып ажыратудың жаңа тәсілдері жан-жақты талданып беріледі.

Тірек сөздер: архесиллаб, фонема, морфема, сөз, сөз тіркесі, сөйлем.

Тема: Новые способы разъединение архесиллабов

Резюме: В статье всесторонне анализируются новые способы разъединение архесиллабов

Ключевые слова: архесиллаб, фонема, морфема, слова, словосочетания, предложение.

Subject: New ways of separating of archesyllabs

Abstract: The article comprehensively analyzes new ways of separating of archesyllabs

Keywords: archesyllab, phoneme, morpheme, words, phrases, sentence.

Бүкіл дүниежүзі тілдері қазіргі өмір сүріп тұрған қалпына келу үшін қаншама заманды, қаншама дәуірді басынан өткерді. Тарихқа белгісіз бұлыңғыр кезеңде де, тіпті өзіміз білетін бергі уақыттарда да ол дамуын тоқтатқан жоқ. Толықты, шындалды, жетілді, қайта қалыптасты. Алайда өзгеру, даму, жанару өздігінен бола салмайды. Сыртқы факторлармен бірге тілдегі бірліктердің, элементтердің, деңгейлердің, құрылымдардың, жүйелердің, тағы басқалардың сан түрлі ішкі даму заңдылықтары негізінде жүзеге асады. Әр заңдылықтың аса нәзік сырлары мен қырларын терең меңгерген тілші маман кез келген тарихи өзгерісті «сөйлетіп», тілдік фактілердің бұрынғы, ежелгі формалары мен бағзы замандардағы мазмұн-мағыналарын өз дәрежесінде анықтап-айқындай алады.

Соңғы жылдары тіл білімінде ірі жаңалық ашылды. Бұл жаңалық бүкіл әлемде тілдер қаншалықты көп болса да, олардың алғашқы негізі, түпкі тегі бір болғандығын айқындай, анықтай алуға құзыреті жететіндігімен ерекшеленеді. Зерттеу барысында тіл-тілде **фонема, морфема, сөз, сөз тіркесі, сөйлем** сияқты тілдік бірліктермен дәрежелес, алайда біздің заманымызға дейін беймәлім болып, құпия сақталған тілдік бірлік (бөлшек) бар екендігі мәлім болды. Барлық тілдерде ұшырайтын түбірлердің түп негізі, тегі болып есептелетіндіктен, бұл тілдік бірлікке қазақ тілінде **түбіртек** деген атау берілді. Әлем халықтарына, анығырақ айтқанда, тілші ғалымдарға түсінікті болу үшін **архесиллаб** (ең ежелгі, ең алғашқы буын) деп аталатын термин таңдалды.

Не себепті бұл тілдік бірлік тілші ғалымдарға осы кезге дейін беймәлім болып келді? Ақиқаты, аталған құбылыс сан мыңдаған, тіпті миллиондаған жылдарды артта қалдырған. Осыған орай тіл қойнауының терең қаппарларына мықтап жасырынған. Ғылымға, жұртшылыққа кеңінен таныс тілдік бірліктер – фонема, морфема, сөз сияқты мен мұндалап тұрмайды, ап-айқын ажыратыла салмайды. Арнайы дайындалмаған жағдайда кез келген тілші түбіртектің қыр-сырын түсіне алмайды. Кез келген тілдегі әрбір сөзді түбіртекке бөліп жіктеу, әсіресе оның лексикалық немесе грамматикалық мағыналарын табу – қиынның қиыны, тап-таза этимологиялық жұмыс. Демек, түбіртектерді айырып-ажырату белгілі бір бағыт-бағдары бар өзіндік ілімді талап етеді.

Фонемаға (дыбысқа) бөлінбейтін сөздің, қосымшаның болмайтыны сияқты, тіл-тілде түбіртекке бөлінбейтін түбір, негіз, қосымша жоқ. Қандай дыбыстық комбинацияда тұрсын, түбіртек бір ғана дауысты мен бір ғана дауыссыздың тіркесуінен тұрады да, я лексикалық, я грамматикалық мағына береді. Лексикалық немесе грамматикалық мағынасы анықталмаған жағдайда дауысты мен дауыссыздың жай тіркесі түбіртек болып есептелмейді. *Қазіргі тілдерде түбіртектердің басым бөлігі бір сыңарын жоғалтып, жартыкештеніп, бір ғана жалғыз ғана дауысты мен бір ғана жалғыз дауыссыздан тұратындықтан, яғни толық формасын сақтамағандықтан, олар іс жүзінде арнайы зерттеушілерден басқа ешкімнің назарына түспейді.*

Тіл-тілдегі фонемалар қаншалықты ескі болса, түбіртектер де соншалықты ескі. Түбіртектерді тарихтың бүкіл өн бойында өмір сүрген десек, қателеспейміз. Қазақ тілінде де тарихқа белгісіз ежелгі дәуірлерден бері өмір сүріп келе жатқан түбіртектер бар. Мысалы, **ақ** (судың өз арнасымен төмен қарап жылжуы, бір орында тұрмай ілгері қозғалып отыруы), **ар** (адамгершілік, ізгі қасиет), **ас** (адам баласының қоректік заты, тағам), **же** (асты, тағамды шайнап жұту), **он** (тоғыздан кейінгі есептік сан), **от** (қызуы аса күшті алаулаған жалын), **ін** (жерді үңгіп, қазып жасалған, жабайы аңдар жататын орын, үңгір), **іс** (жұмыс, қызмет, шаруа) т.б.

Тілімізде екі түбіртектің (кейде үш, төрт түбіртектің) бірігуі нәтижесінде пайда болған сөздер де біршама дәрежеде кездеседі. Мысалы, «судың өз арнасымен төмен қарай жылжуы» мағынасындағы **ақ** түбіртегі мен етістіктен есім жасайтын **ын** түбіртегінің қосылуынан **ағын** сын есімі жасалған. «Соғу, сабау, тоқпақтау» мағынасындағы **ұр** етістігіне етістіктен есім жасайтын **ыс** түбіртегі кірігіп, **ұрыс** зат есімін тудырып тұр. Сондай-ақ **үз+бе, үз+ін, іс+ік, үс+ік, өн+ім, өр+ім, ұл+ан, от+ан, ұт+ыс, ат+ыс, ел+ші, ен+ші** атаулары екі түбіртектен тұрса, **үс+те+ме, үз+іл+іс, үг+ін+ді, үй+ін+ді** атаулары үш түбіртектің жиынтығынан жасалған. Бұларға да көненің көзі ретінде қарауға болады.

Жоғарыда келтірілген тілдік фактілер түбіртектердің бір ғана дауысты мен бір ғана дауыссыздан тұра алатындығына толық дәлел бола алады. Алайда тарихқа белгісіз аса ежелгі дәуірлерде қалыптасқан түбіртектер біздің заманымызға сан алуан фонетикалық, морфологиялық, семантикалық өзгерістерге ұшырап, алғашқы тұлғасын, қалып-пішінін жоғалтып барып жетіп отыр. Алғашқы тілдік формалардың қалып-пішінін бұрынғы қалпына келтірмейінше, әрбір өзгерістің, даму эволюциясының бүкіл сыр-сипатын анықтап алмайынша, түбіртектердің болмысын, табиғатын түсіну тіпті мүмкін емес. Аса ежелгі дәуірлерден келіп жеткен жазба ескерткіштер атымен жоқ. Осы жағдайда белгісізді белгілі ету, ашылмағанды ашу, шешілмегенді шешу үшін зерттеудің әртүрлі жаңа әдістері мен жаңа тәсілдерін пайдалануға тура келеді. Тығырықтан шығу жолдарын силлабология ғылымы өмірге әкеліп отыр.

Силлаб ағылшын тілінде «буын» деген ұғымда жұмсалады. Ал **логос** деген сөздің «ілім» семантикасына ие екендігі жалпы көпшілікке белгілі. Сонда **силлабология** «Буын ілімі» деген терминдік мағынада әлемдік лингвистиканың жаңа да тың саласының атауы болып шығады. Силлабологияның негізгі нысаны (объектісі) – жоғарыда атап өткеніміздей, **архесиллаб**. Архесиллаб – фонемадан үлкен, морфемадан кіші тілдік бөлшек. Осыған орай, силлабология фонология мен морфологияның аралығынан орын алады. Тізбектесек: фонология, силлабология, морфология, лексикология, фразеология, диалектология, семасиология т.б.

Тілші ғалымдар өз нысанын жан-жақты танып білу үшін, оның сан алуан заңдылықтарын ашып-айқындау үшін сыннан өткен сипаттама әдісі, *тарихи-салыстырмалы әдіс, салғастырмалы әдіс, тарихи әдіс, құрылымдық әдіс, статистикалық әдіс, компонентті талдау әдісі, математикалық әдіс* сияқты сандаған амал-тәсілдерді іске қосады. Мұның үстіне соңғы жылдары бұлардан сипаты өзгеше, тың әрі жаңа идеяларға негізделген *лингвосиллабологиялық әдістер мен тәсілдер* өмірге келіп отыр. Бұрыннан келе жатқан және жаңадан ашылған әдістер мен тәсілдерді ұтымды пайдаланғанда тіл ғылымы теңдесі жоқ жетістерге жететіні анық.

Тілдің пайда болуына, дамуына, өзгеруіне, жаңаруына, қалыптасуына, қайта қалыптасуына сыртқы фактор мен ішкі фактордың қатты ықпал ететіндігін зерттеушілер әлдеқашан-ақ анықтаған еді. Тілдердің мың-мыңдап көбеюіне де, олардың сөздік құрамына қисапсыз атаулардың қосылуына да осы екі фактордың әсері барынша шексіз болғандығы сөзсіз.

Жер бетіндегі адамзат баласы бір замандарда бір-ақ тілде сөйлеген. Бұл олардың жабайы кезеңі еді. Бірте-бірте кәсіптің түрлері, егін шаруашылығы, мал шаруашылығы, өнеркәсіп, мәдениет, техника, өркениет, тағы басқалары пайда болды. Жабайылардың жұтаң тілі байыды. Рулардың, тайпалардың пайда болуына байланысты белгілі бір заттың, нәрсенің уәжі де көбейіп, олар әртүрлі атала бастады. Бұлардың үстіне тілдің ішкі даму заңдылықтарының есебінен қаншама сөздер адам танымастай өзгеріске түсті. Соған қарамастан, жабайылардың базалық лексикасының сарқыншақтары әлем тілдерінде қазірге дейін сақталып қалып отыр.

Жабайылардың сөздік құрамында қандай-қандай сөздер болғандығын тілшілер шамалап болжамдай алады. Мысалы, **күннің** силлабологиялық атауы сол кездің өзінде-ақ өмір сүргендігіне күмән келтіре алмаймыз және оның бір дауысты, бір дауыссыздан ғана тұрғандығы хақ. Қазақтың **күн** атауы мен орыстың **солнце**

атауын салыстырсақ, жобаға соқпайды, бітім-пішіні мүлде бөлек тұлғада екендігі бірден байқалады. Ағылшынның **сан** атауы мен арабтың **шамсун** атауын қатар қойсақ, алғашқы екі дыбысының тектес екендігі аңғарылады: **са–ша**. Мұны орыс тілімен салыстырсақ (солн+**це**), соңғы буыны фонологиялық тұрғыдан үйлеседі. Көне санскрит тілінде Күн Құдайының атауы – **Ша+м+аш**. Алғашқы **ша** немесе соңғы **аш** архесиллабының **күн** ұғымын бергендігі анық аңғарылып тұр. Қазақ тілінде «күн» сөзінің ежелгі формасы мен семантикасы «қашан» есімдігінде сақталып қалған. Мұндағы «қа» бөлшегі ілгері замандарға **қай** деген сұрау мағынасын берсе, «шан» бөлшегі **күн** деген лексикалық мағынада жұмсалған. Бір кездегі толық мағыналы *сөз тіркесі* өзінің әдепкі мағынасын жоғалта келе сұрау есімдігіне айналып кеткен. Бірақ мезгіл мағынасын білдіретін семасы сақталып қалған. Сонда қазақ тілінде де «күн» мағынасын берген **ша** формасы болғандығы анықталады. Көне түркі жазба ескерткіштерінде Күн атауы – **күн+ач**. Бұл сөздің алғашқы бөлшегі «күйіп тұрған» деген мағына берсе, екінші бөлшегі (ач) «күн» деген мағынаны берген. Ішкі флекция заңдылығы бойынша **а** дыбысының **ч** аффрикатының бірде алдында, бірде соңында тұрғаны болмаса, түркі тілдерінің де әлем тілдерімен лексикасы жағынан сабақтас екендігіне бұл мысал да кепіл бола алады. Идея бойынша, «ай» атауы да әлем тілдерінде бір формада ұшырасуға тиіс тілдік факт. Өкінішке орай, бұл атау әр тілде әртүрлі формада кездеседі. Мысалы, хамит-семит тілдерінде «Қамар», славян тілдерінде «Луна», түркі тілдерінде – «Ай». Уәжі (мотиві) әртүрлі болуы форманың да әртүрлі болуына әкелген. Сірә, айдың құбылып тұрған құбылыс қатарына жататындығы уәждің оңай өзгеруіне де әсер етсе керек. Керісінше, **күн** тұрақты құбылыс. Осы себепті қазірге дейін алғашқы уәжін, формасын, семантикасын жоғалтпаған.

Академик Н.Я.Март **«Иафет теориясы»**, Иллич-Светыч **«Нострат теориясы»** арқылы әлем тілдерінің туыстастығын дәлелдеуге тырысқан. Пайдаланған әдістері мен тәсілдерінің сәтсіздігіне байланысты олар күткен нәтижеге қол жеткізе алмады. Біз өз еңбегімізде лингвистикада бұрын-соңды қолданыс таппаған тың әдістер мен тәсілдерді ұсынғалы отырмыз. Олардың негізгілерін төменде қысқаша баяндаймыз. Барлығының толық варианты болашақ монографиямызда жарияланады.

Тіл-тілдің құпиясын ашу, олардың тарихтың бүкіл өн бойындағы даму, өзгеру, жанару, қалыптасу жолдарын көрсету дауыстылар мен дауыссыздардың этимологиясына тікелей тәуелді. Қазір тіл-тілде өмір сүріп тұрған дауыстылар мен дауыссыздардың кез келгенінің шығу тегі, арғы тегі және түпкі тегі болады. Осыларды ең алдымен анықтап алмайынша, іс алға баспайды. «Өлі» формалар «тіріліп» сөйлемейді. Қазақтың ауызекі тілінде, **түз~дүз, тізе~дізе** формалары жарыса қолданылады. Қайсысы ескі? Әрине, қатаңнан басталатын варианты. Ұяң дауыссыз қатаң дауыссыздың негізінде пайда болып тұр. Тілдің аса ежелгі дәуірлерінде ұяң дауыссыздардың мүлде болмағаны ғылым жолымен дәлелденіліп отыр. Демек, **т** қатаңы **д** ұяңының шыққан тегі болып есептеледі, **т** қатаңы қайдан пайда болған деген сұрақ туындайды. Өйткені оның да шыққан тегі болуға тиіс.

Қазір өмір сүріп тұрған тілдердің көбінде **т** және **с** дыбыстарының органикалық қосылысынан тұратын **ц** аффрикаты бар. Түркі тілдерінде тек қарашай-балқар тілінде ғана сақталған. Туысқан тілдерде бір ғана ұғымда жұмсалатын **саяз~таяз, сычқан~тышқан** сөздеріне қарап, аталған аффрикаттың екіге жарылғанын **-т** және **с** дыбыстарына бөлінгенін бажамдау қиын емес. Сонымен, **т** қатаңының

шыққан тегі **ц** аффрикаты болып шығады. Бірақ **ц** аффрикатының да шыққан тегі бар. Ол – күрделі ***Ц[т(с/ш)]** аффрикаты. ***ц** аффрикатының пары **ч** аффрикаты **т** және **ш** дыбыстарының органикалық қосындысынан тұрады. **ц** (т+с), **ч** (т+ш) аффрикаттарының құрамына көз салсақ, екеуіне де **т** дыбысы ортақ. Ал **ш** мен **с** дыбыстары генезисі жағынан ыңғайлас. *Мысық~мышық, сүйінші~шүйінші, масақ~машақ* сияқты сөздерде олар бір-бірімен оп-оңай алмаса береді. 2а:2в = 2 (а/в) теңдеуіне сүйенсек, **ц** (тс), **ч** (тш) аффрикаттарынан **Т (С/Ш)** формуласын түзуге болады. Сонда ол аффрикаттардың бірінші жапсары **т** қатаңының өзгеріске ұшырай қоймағанын, екінші жапсарының туыстас **с** және **ш** дыбыстарына бөлінгенін аңғара аламыз. Алайда **ц** және **ч** аффрикаттарының шыққан тегі болып саналатын ***Ц[т(с/ш)]** күрделі аффрикаты қазір барлық тілдердің дыбыстық базасынан шығып қалған. Қорыта келсек, **д** дыбысы үшін **т** дыбысы шыққан тек болса, **т** дыбысының шыққан тегі **ц** аффрикаты **д** дыбысы үшін арғы тек, **ц** аффрикатының шыққан тегі ***Ц[т(с/ш)]** күрделі аффрикаты **д** дыбысы үшін **түпкі тек** болып есептеледі. Осы сипаттас жолдармен түркі тілдеріндегі барлық дауыстылардың да, барлық дауыссыздардың да *шыққан тектері, арғы тектері, түпкі тектері* толық анықталды. Және дауыстылар мен дауыссыздардың көбею заңдылықтары әлем тілдеріне ортақ екендігі дәлелденілді.

Жаңа дыбыстарды көне дыбыстармен алмастыру тәсілі. Математикалық логикаға сүйеніп, жаңа дыбыстарды көне дыбыстармен алмастыру, кей жағдайда көне дыбыстарды жаңа дыбыстармен алмастыру сөздің түп төркінін ашуға, оның алғашқы формалары мен мағыналарын қалпына келтіруге үлкен септігін тигізеді. Тіпті жүйесі бөлек әр басқа тілдердің бір-біріне туысқандығын дәлелдей алады. Мысалы, **л** сонорының шыққан тегі – **р**. Демек, **л** - жаңа, **р** -көне. Орыс тілінде **соль** қазақ тілінде «тұз» деген мағына береді. Осы сөздегі **л** дыбысын **р**-мен алмастырып, қазақ тіліндегі баламасымен салыстырсақ, аталған ұғыммен семалас форма пайда болады. **Сор** – тілімізде «аяқ батып кететін тұзды батпақ; тұз ерітіндісінен қалған ақ таңдақ белгі». Бір замандарда славян халықтары да, түркі халықтары да «тұзды» «сор»деп айтуы ықтимал. Тарихи даму барысында орыстар фонетикалық өзгеріске ұшыраған «сор» формасын сақтап қалып, қазақтар уақытысымен ол сөздің орнына «тұз» атауын қабылдаған сияқты.

Сөйтіп, бұл талдаудан жаңа дыбыстарды көне дыбыстармен алмастырудың тілдердің бір-бірімен тектестігін, туыстастығын, негіздестігін анықтауға үлкен септігін тигізетіндігін байқаймыз. Тағы бір мысал. Қазақ тіліндегі «қарт» (үлкен кісі, ақсақал) сөзі үш дауыссыздан тұратындықтан, үш түбіртекке бөлінеді: **? қ+ар+?т**. Мұндағы сұрау белгісі жойылып кеткен дыбыстардың орнында тұр. Осы сөздің **ар** түбіртегі орыс тіліндегі балама сөзде де бар: ст+**ар**+ик. Осы «қарт» атауы неміс тілінде **ал+т**. Неміс тіліндегі жаңа **л** сонорын көне **р** сонорымен алмастырсақ, **арт** формасы пайда болады. Қазақ тіліндегі «қарт» пен неміс тіліндегі архаизмдік форма «арттың» айырмашылығы – әрқашан да жойылып кетуге дайын тұратын **-қ** дыбысында ғана емес пе?! Мағынасы толық сәйкеседі. Ағылшын тілінде талданып отырған сөз – **олд**. Бұл тілде үш дыбыстың үшеуі де – дауысты да, дауыссыздар да – өзгеріске ұшыраған: **а>о** – ға, **р>л** –ге, **т>д** -ге айналып кеткен. Бұл заңдылық дүниежүзі тілдеріне тән. Тіпті қазақ тілінің өзінде **апат~опат, тат~тот** деп айтыла береді. Сондай-ақ **тізе~дізе, тұз~дүз** т.б. Неміс тілі мен ағылшын тілі типологиялық жағынан бір семьяға жатады. Демек, «қарт» сөзінің құрамындағы **ар** түбіртегі қазақ, орыс, неміс, ағылшын тілдеріне ортақ. Сонымен

қатар мағынасы да ортақ. Мұндай ортақтық сын есімдер мен сан есімдерден де, есімдіктерден де, етістіктерден де, туыскандық атауларынан да, дене мүшелерінен де көптеп ұшырайды. Бұлардың әрқайсысына монографиялық еңбегімізде толық тоқталамыз.

Жаңа дыбыстарды көне дыбыстармен немесе көне дыбыстарды жаңа дыбыстармен алмастырып, тәжірибеге айналдырудың жеке-жеке тілдердің этимологиясын ашуға да орасан зор көмегі тиеді. Мысалы, қазақ тіліндегі **шұңғыл** (түбі терең, шұңгіл) сын есміндегі жаңа **ғ, л** дыбыстарын көне **қ, р** дыбыстарына ауыстырсақ, **шұңқыр** (қазылған, ойылған жер, шұқыр) зат есімі пайда болады. Екеуіне ортақ сема да, айырым сема да бар. Алмастырудың реті осы екен деп беталдына алмастыра берудің жөні тағы болмайды. Әрқашан да математикалық логикаға арқа сүйеген дұрыс.

Әдетте, жуан варианттардың бітім-пішіні өзгеріп, лексикалық мағынасы көмескіленіп, тіл-тілде архаизмге айналып кетіп жатады. Алайда дәл сол сөздің жаңаланған варианты бұрынғы лексикалық мағынасын сақтап, көмескіленген мағынаның сырын ашуға көмектеседі. Мысалы, **құйқа** – *сойған малдың үйітілген терісі*. Осы сөздің жаңарған варианты – **күйген** (тері). Мұндағы көне **қ, ұ, к, а** дыбыстары жаңа **к, ү, ғ, е** дыбыстарына өзгерген, ерекшелігі сөз соңындағы **н** дыбысы көне сөзде жойылып кеткен. Жаңа вариант көне варианттың мағынасын айқындап тұр. Демек, көне дыбыстарды жаңа дыбыстарға алмастыруға болады екен.

Тарихи даму барысында сөз құрамынан жойылып кеткен дыбыстарды, буындарды бұрынғы қалпына келтіру тәсілі. Организмге көп күш түсірмеу заңдылығы сөз құрамындағы жекелеген дыбыстардың, буындардың, тіпті сөздердің, сөз тіркестерінің үнемделуіне әкелген. Қалыптаса келе үнемделген элементтер жойылып та кетіп отырған.

Үнемдеу – ежелгі дәуірлерден келе жатқан тілдік құбылыс. Жекелеген дыбыстардың, буындардың түсіріліп айтылуы сөздің формасын бірте-бірте адам танығысыз дәрежеге өзгертіп жібереді. Туысқан тілдердегі лексикалық айырмашылықтар ең алдымен ықшамдалу, қысқарту процесі нәтижесінде пайда болған. Қысқару, ықшамдалу туыстас тілдердің әрқайсысында әртүрлі болғандықтан және мұның өзі сандаған ғасырларға созылғандықтан, белгілі бір сөздің сан қилы фонетикалық-морфологиялық сипат алып түрленуі, құбылуы тіл тарихының жемісі болып есептеледі. **Қанша өзгерістерге ұшырағанымен, жігі этимологиялық зерттеулер жүргізгенде, ондаған дериват түбірдің о бастағы формасы бір ғана тұлға болып шығады.**

Үнемдеу құбылысы тілші ғалымдардың барлығына белгілі. Бірақ үнемдеу құбылысының заңдылықтарын басшылыққа ала отырып, сол жойылып кеткен тілдік фактілерді қайтадан қалпына келтіру жұмысы әлі қолға алына қойған жоқ. Тіл-тілдегі жарыспалы тұлғаларға қарап қана қай сөздің қай сөзден шыққанын тұспалдаймыз. Мысалы, «солай етіп», «олай еткені» сөз тіркестерінен «сөйтіп», «өйткені» сөздері жасалғанын, ауызекі сөйлеу тіліндегі «боп», «қап», «барам», «көрем» тұлғаларының әдеби тіліндегі толық формалары «болып», «қалып», «барамын», «көремін» тұлғаларынан пайда болғандығын жоққа шығара алмаймыз. Бұларды толық формасына қарап қайта қалпына келтіру қиын емес.

Әңгіме бұдан жүздеген, тіпті мыңдаған жылдар бұрын қысқарып, жойылып кеткен дыбыстар мен буындарды қандай жолдармен бұрынғы қалпына келтіру төңірегінде болғалы тұр. Математикалық логиканың көмегімен осыншалық қиын

істі сәтті аяқтауға болатындығына таңғалуға болмайды. Мысалдар келтірілік.

Артут – *дар, подарок* (Древнетюркский словарь, с.58). Қазіргі тілдерде ұмытылған көне түркі сөзі. Бұл сөзді қазақтар да түсінбейді. Бірақ тілімізде осы көне сөздің мағынасы – *сый, сыйлық, тарту*. «Артутты» «тартумен» салыстырсақ, төрт бірдей дыбысы сәйкес: **а, р, т, у**. Осының негізінде бұрынғы қалпына келтіруге болады: **тартут**. Қазақ тілінде алғашқы **т** дыбысы сақталып, соңғы **т** дыбысы жойылып, соның салдарынан ол ескі формасына үйлеспей қалған.

Орта ғасырлардағы көне түркі жазба ескерткіштерінде жиі пайдаланылатын сөздің бірі – **армаған**. Бұл сөз парсы тілінде «сый, сыйлық, тарту» мағыналарын береді. Мұның да **д** дыбысы жойылып кеткені аңғарылады. Орыс тіліндегі «дар», по+дарок», «дар+ить» сөздерімен салыстырып, **д** дыбысын қалпына келтіруге болады. Түркі тілдеріндегі **тар (тар+ту)**, үнді-европа, славян тілдеріндегі **дар** – түбірлес, айналып келгенде, бір-ақ тұлға, мазмұн-мағынасы да бірдей. Бір дыбыстың түсіріліп айтылуы, қатаң **т**-ның ұяндануы ғана оларды әртүрлі формаға айналдырып тұр.

Тарихи даму барысында сөз соңындағы жекелеген дауыссыздар мен дауыстылар да, бір дауысты мен бір дауыссыздың тіркесінен тұратын түбіртектер де элизияға ұшырап, жойылып кетіп жатады. Көне түркі жазба ескерткіштері тілінде ұшырайтын **қой+ын, төр+үн, бар+ын, қос+ын, йар+ын** сөздері қазіргі қазақ тілінде **қой, төр, бар, қос, жар (бол)** формасында дыбысталады. Туыстас тілдердің тілдік материалдарын өзара салыстырғанда да осындай фактілер жиі ұшырайды. Сөз соңында түсіп қалған элементтер негізінен тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы анықталып, қалпына келеді. **Жойылып кеткен дыбыстарды, буындарды қалпына келтірмейінше, жүйесі бөлек тілдердің тектестігін дәлелдеп шығу мүмкін емес.**

Кейбір түбіртектер сөздің басында немесе соңында үнемдеу заңының ықпалына ұшырап, мүлдем жойылып кетеді. Алайда оларды сөздің мағыналық мазмұнына, заттың, нәрсенің табиғи болмысына, жаратылысына, сапа, қасиеттеріне, т.б. атрибуттарына, қысқасы, денотаттық ұғымына сүйене отырып, бұрынғы қалпына келтіруге болады. Мысалы, *қамшыға, шоқпар, сойыл сабына тағылатын бау бүлдіргі* деп аталады. Түбіртек жасауға қатыспайтын протеза – **б** дыбысын, ережеге орай, сөз құрамынан бөліп тастасак, **үлдіргі > ілдіргі** деген өзге мағыналы сөз пайда болады. Мұны *көзгелдек, көзілдірік* сияқты сөздермен салыстырсақ, көне заманда қалыпты қолданыста жұмсалғанын көреміз. **Не ілдіргі** деген сұраққа *сап ілдіргі* деп жауап қайтаруға болады. Сонда *қамшының сабы* деген ұғым элизияға ұшыраған **са** түбіртегінде тұр. **б-п** сына дыбысы бірінші түбіртекке сіңіскенде **сап** формасын, екінші сөзге сіңіскенде **бүлдіргі** формасын береді. Шындығында, **б** протезасы сөздің әдепкі қалпын орнына келтіруге көмектесіп тұр.

Үнемдеу заңы тарихи жазба ескерткіштерге де, қазіргі әдеби тілдерге де, оның диалектілеріне де өзінің ізін қалдырған. Сол ізге түсіп, түбірлердің, қосымшалардың ең алғашқы күйі қандай болғанын анықтауға болады.

Үнемдеу заңымен қатар тіл дамуының өзге де заңдылықтары көп: дыбыстардың өзара алмасуы, ауысуы, ықпалдасуы нәтижесінде бір-біріне ұқсауы, қатаңдардың ұяндануы, жуан дауыстылардың жіңішкеруі, сіңісу, жылысу, ығысу құбылыстары, метатеза, протезалық, эпентезалық, эпитезалық дыбыстардың ықпалы, тағысын тағылар. Мұның сыртында сыртқы факторлар тағы бар. Сөзді бұрынғы қалпына келтіргенде осылардың баршасы толығынан есепке алынуы тиіс. Қысқасы, этимоло-

логияның барлық принциптерін кешенді түрде ұтымды пайдаланғанда ғана түбіртектердің қыр-сырын ашуға болады. Түбіртектерді анықтаудың күретамыры болғандықтан, жоғарыдағы екі тәсілге көбірек тоқталдық. Өзгелеріне монографияда толығырақ тоқталамыз

Материал редакцияға 11.04.2017 жылы түсті.

С.Б.БЕЙСЕМБАЕВА¹

¹Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

КИНЕСИКАЛЫҚ КОМПОНЕНТТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ АУЫЗША СӨЙЛЕУДЕ БЕРІЛУ ЖОЛДАРЫ

Аннотация: Коммуникативті кинесикалық құралдар нақты ситуациямен тікелей байланыста мимика мен ым, ишаралардың қатысуымен интонацияның үлкен экспрессивті күші арқылы тілдік, сөздік баяндауда белгілі бір жекелеген мүшелері айтылмай контекстпен ситуациядан белгілі, айқын болатын сөйлемдердің құрылымдық түрлері жасалатын тілдік сөйлеуде анағұрлым белсенді қолданылады. Еркін қарым-қатынас жағдайында қолданылатын және кітаптың кодталған тіліне қарама-қарсы қойылатын ауызекі сөйлеу тілі әдеби тілдің өзіндік ерекшелігі бар бір түрі ретінде оның басқа түрлерінен салыстырмалы түрде, әдеби тілдің синонимдік мүмкіндіктерін елемей, ең қарапайым, ең көп тараған, мағынасы жағынан тым жалпы, көп реттерде хабарланатын сөздер мен сөз тіркестерінің мән-мағынасын нақты ашып та бермейтін лексикалық сөз қорының аздығымен ерекшеленеді. Сондықтан да ауызекі сөйлеу тіліне артық тілдік элементтерді қолданбай-ақ, айтылымның бір мағыналылығына жету үшін кинесикалық компоненттер қажет.

Тақырыбы: Кинесикалық компоненттер және олардың ауызша сөйлеуде берілу жолдары

Түйін: Бұл мақалада кинесикалық компоненттер және олардың ауызша сөйлеудегі берілу жолдары қарастырылады.

Тірек сөздер: кинетикалық сөйлеу, морфологиялық категория, кинесикалық құрал.

Тема: Кинесические компоненты коммуникации и способы их передачи в устной речи

Резюме: В данной статье рассматриваются кинесические компоненты коммуникации и способы их передачи в устной речи.

Ключевые слова: коммуникация, кинесические компоненты, морфология, устная речь.

Subject: Kinesic components of communication and ways of their transmission in oral speech

Abstract: This article deals with kinesic components of communication and the ways of their transmission in oral speech.

Keywords: communication, kinesic components, morphology, oral speech.

Ең алдымен тілдік қатынас пайда болды ма, әлде ымдық қатынас па деген пікірталас әлі де жүріп келеді. И.А.Бодуэн де Куртэнненің тұжырымдауынша: «Біз сондай-ақ адам тілінің алғашқы кезеңінде адам сезімдерінің осы екі түрі де – көру және есту үнемі және бір мезгілде қызмет істеген; дауысқа қазіргі уақытта да тайпалық сипат немесе жеке ерекшелік ретінде жиі ұшырасатын тірі мимика, яғни бет қимыл-қозғалысы көмектескен деп топшылауымызға құқығымыз бар» [1, 210].

Біз тіл беттің және басқа қалған дененің әуелгі моторлы қимылдарымен қажетті жағдайда байланысқан, үндескен дыбыстық-интонациялық дауыс сигналдарымен қарым-қатынас жасаудан пайда болды және дамыды деген болжамды пікірді қуаттаймыз. Тілдің бұл синкретизмі белгілі дәрежеде бүгінгі күнге дейін сақталған.

Коммуникативті кинесикалық құралдар нақты ситуациямен тікелей байланыста мимика мен ым, ишаралардың қатысуымен интонацияның үлкен экспрессивті күші арқылы тілдік, сөздік баяндауда белгілі бір жекелеген мүшелері айтылмай контекст пен ситуациядан белгілі, айқын болатын сөйлемдердің құрылымдық түрлері жасалатын тілдік сөйлеуде анағұрлым белсенді қолданылады. Еркін қарым-қатынас жағдайында қолданылатын және кітаптың кодталған тіліне қарама-қарсы қойылатын ауызекі сөйлеу тілі әдеби тілдің өзіндік ерекшелігі бар бір түрі ретінде оның басқа түрлерінен салыстырмалы түрде, әдеби тілдің синонимдік мүмкіндіктерін елемей, ең қарапайым, ең көп тараған, мағынасы жағынан тым жалпы, көп реттерде хабарланатын сөздер мен сөз тіркестерінің мән-мағынасын нақты ашып та бермейтін лексикалық сөз қорының аздығымен ерекшеленеді. Сондықтан да ауызекі сөйлеу тіліне артық тілдік элементтерді қолданбай-ақ айтылымның бір мағыналылығына жету үшін кинесикалық компоненттер қажет. Диалогтарда ым, ишаралардың дербес репликалар есебінде қатысуын ескере отырып, зерттеушілер ым, ишаралардың ақпараттық та, сондай-ақ экспрессивті де бай қоры барын мойындайды. Тілдің кинесикалық компоненттерінің сөздік қоры тым тапшы жеке адам деңгейінде де, оратор немесе дарынды актер деңгейінде де қолданыла алатындығы оның объективті сипатын танытады.

Оның үстіне, тілге қарағанда паратіл кейбір функцияларды орындауға жарамдырақ екені анықталған (салыстырыңыз: қарапайым әдеттегі диалогта фактілік және когнитивті функциялардың басты ауыртпалығы (бремя) «тілдік элементтермен салыстырғанда ым, ишаралардың анағұрлым қысқалығы нәтижесінде сол бір уақыт кезеңінде үлкен ақпаратты беруге мүмкіндік беретін» кинетикалық коммуникацияға жүктеледі) [2].

Әдеттегі тілдік жағдайда, яғни әңгімелесушілердің кеңістіктік жақындығы, салыстырмалы тыныштық, сөйлеу және есту қабілеті болу, олардың тілдің сөздерін білуі жағдайларында, егер бұл қандай да бір ережелерге қайшы келмесе, жағымсыз салдарларға алып келмесе, қасындағы адамдардан ойын жасырудың еш қажеттігі болмаса, ойды ауызша жеткізу қолданылады. Ал кинетикалық сөйлеу жоғарыда санамаланған жағдайлардың ең болмаса біреуіне қарама-қайшы келген жағдайларда қолданылады. Ымдық сөйлеу дыбысталмайды, ым, ишаралар сөздер естілетін қашықтықтан алысырақтан көрінеді немесе сөздер естілмейтін жерлерде көрінеді, көп реттерде сөздерге қарағанда көрнекі болады. Осындай сипаттамаларына байланысы кинетикалық сөйлеу ауызша сөйлеу тиімді емес немесе мүлде мүмкін болмаған жерлерде қызмет атқара алады. Әдетте коммуниканттардың қарым-қатынасында, егер олар кеңістіктік жақындықта орналасса, еркін сөйлей және ести алатын қабілетте болса, қатынас тілін жеткілікті дәрежеде білсе, егер қатынас жасау жағдайы еркін сөйлесуге мүмкіндік беретін болса (коммуниканттар жиналыста, кеңестерде, т.б. отырмаса), ойды ауызша жеткізу қолданылады. Ал аталған жағдайлардың бірінің болмауы жағдайында кинетикалық қатынас қолданылады.

Ауызша және кинесикалық қатынастардың қолданылуының аталған шарттары бір-бірін ауыстырады немесе бір ғана уақыт кезеңінде бірге жүре береді. Сол се-

бепті де сөздік және кинесикалық белгілер күнделікті сөйлесу тәжірибесінде бір-бірімен араласып, қабаттасып жүреді.

Ым тілі толық дерлік ауызша тілге ауыса алады. Кез келген ым, ишара немесе ым, ишаралар тіркестері фонема-интонациялық тәсілмен беріле алады. Ым, ишаралар барлық уақытта сөздердің көмегімен (сөздік сөйлемдермен) де айтуға болатын ой-пікірлер мен сезімдерді береді. Мысалы, бір адамды саусағымен нұсқап, одан соң қолын самайына апарып айналдыру ым, ишараларының тіркесін «мына кісінің басы істемейді» деген сөздік тіркеспен, яғни сөйлеммен беруге болады. Ал ауызекі сөйлеудің көптеген үлгілері кинетикалық тіл арқылы беріле алмайды. Мұндай мысалдар тым сирек кездеседі. Мысалы, «мен келіспеймін» деген тіркес өзінің көкірегін қолымен нұсқап, басын олай-бұлай шайқау қимылдарының бірінен соң бірін жасау арқылы дәлме-дәл беріледі. Алайда кинетикалық сөздік қордың аздығы мен ым тілінің грамматикалық жүйесінің өте дамымағандығына байланысты көпке түсінікті ым, ишаралармен «мен философ болғым келеді» деген секілді дерексіз терминдері мен абстрактілі түсініктері бар тіркестерді қанағаттанарлықтай етіп жеткізуге болмайды.

Сан алуан жүріс-тұрыс, қимыл-қозғалыстарды бақылау коммуниканттардың тікелей қарым-қатынасында, яғни диалог кезінде ым, ишараларды сөздермен жеткізудің еш қажеттілігі жоқ деген тұжырым жасауға себеп болады. Мұндай жағдайда ақпарат кинетикалық белгілер арқылы еркін түсініле алады. Ым, ишараларды сөздермен жеткізу ол ым, ишараларды көрмеген өзге адамдарға түсіндіру қажеттігі туған жағдайларда қолданылады. Басқаша айтқанда, кешірек, уақыт өте келе баяндаған кезде кинесикалық элементтерді сипаттау үшін белгілі бір сөздер, сөз тіркестері, оралымдар қолданылады (салыстырыңыз: ым, ишарасы бар төл сөз: «– Қой-шы, масқара» + «бет шымшу» ишарасы мен төлеу сөз: «– Қойшы, масқара, – деп, шешем бетін шымшыды»).

Ауызекі сөйлеу тілі әдеттегі өмірлік жағдайларда кинесикалық сөйлеуге айналмайды; тек сөйлесушілердің сирек кездесетін сөзді білмеу жағдайында ғана оны белгілі ым, ишарамен түсіндіруге болады (мысалы, «ақымақ» деген сөзді түсінбегенде жұдырығының иілген саусақтарымен басын тоқылдатуға болады).

Кинесикалық сөйлеуді ауызекі сөйлеуге айналдырудың өзіне тән бірнеше әдіс-тәсілдері бар:

- 1) ым, ишараларды бір ғана сөздік бірлікпен беруге болады;
- 2) ым, ишараларды фразеологиялық тұрақты тіркеспен беруге болады;
- 3) ым, ишараны еркін сөз тіркестерімен жекізуге болады.

Бірінші жағдайда ым, ишараның бір сөздік бірлікпен берілу жағдайында, бұл ым, ишараның формасы мен мәнін арнайы сипаттауға арналған сөздер болуы мүмкін (жымию, адыраю, бақыраю). Сондай-ақ бұл ым, ишараның баламалы мағынасын ғана беретін, бірақ оны сипаттамайтын арнайы қолданылмайтын сөздік бірлік болуы да мүмкін (салыстырыңыз: сөздер – Иә! Жоқ! және ым, ишаралар – «бас изеу», «бас шайқау»).

Екінші жағдайда коммуникацияның ауызекі сөйлеу тәсілі үшін арнайы бірлік ретінде жасалған фразеологиялық бірліктер арқылы беріледі. Фразеологизмнің компоненттері көп жағдайда ым, ишараларды жасауға белсенді не сылбыр қатысатын дене қимылдарының, дене мүшелерінің анағұрлым тән қимыл-қозғалыстарын белгілейді. Мысалы, «бас ию» фразалық тіркесіндегі бас компоненті бұл пантомиманы жасауда белсенді түрде қатысатын дене мүшесі.

Ал «ию» компонентіне осы дене мүшесінің төмен қарай бағытталған қозғалысы сәйкес келеді. Осыған ұқсас жағдайларды басқа да фразалық тіркестер мен олардың кинетикалық сыңарларын талдау кезінде анықтауға болады (бас шайқау, шашын жаю). Әрине, сәйкестілік барлық уақытта толық, абсолютті бола бермейді. Мысалы, «шаш сипар» тұрақты тіркесінде қимыл-қозғалысты жасаушының белсенді мүшесі (қол) сөз жүзінде көрінбейді, «қол бұлғау» тіркесінде бұл мүшенің нақты қимылы айқын көрінбейді. Сондықтан мұндай фразеологизмдер әдетте ым, ишаралардың оғаштау лингвистикалық жобасы деуге болады. Бұл соңғылардың да жеткіліксіз дәрежеде мүшеленіп, сараланып көрініс табуына алып келеді. Мысалы, қоштасқанда және әлдекімді қасына шақырғанда қолданылатын «қол бұлғау» ым, ишарасы түрліше жасалатынына қарамастан, ауызша сөйлеу тілінде бір ғана омонимдік тіркеспен беріледі.

Үшінші жағдайда ым, ишара белгілі бір дәрежеде кинесикалық комплексті толық суреттеп, сол арқылы қабылдаушыға оның мағынасын түсіндіретін еркін сөз тіркестері арқылы беріледі: «Бұқар жырау атынан түсті. Мойнына белбеуін салып, бір тізерлей отырып, Алласына «ақсарбас» айтып, жалбарына бастады» [3, 252].

Ым, ишаралардан туған дыбыстық тілдің бірліктерін санасақ, олар бірнеше жүзге жетеді. Бұл, ең алдымен, фразеологтар назарын аударатын қомақты санды құрайды.

Ал кинесикалық тілде, өз кезегінде, ауызша сөйлеуден пайда болған бірліктер – ым, ишаралар өте аз. Біздің қазақтың ұлттық ым, ишараларының картотекасын қарап шығып, біз онда да үлкен күмәнмен, мұндай бірлі-екілі жағдайды ғана көрсете аламыз. «Қолын құлағына апарып тыңдау», «алақанымен аузын басу», «құлағын қолымен жабу» секілді ым, ишаралар да ауызша тілдің ықпалымен пайда болған, бірақ жеке бірліктер емес, оның бүтіндей толық дыбысталуы себеп болған.

Ым «тілі» дыбыстық тілмен жақын деген пікір бар. Бұл мәселені А.В.Филиппов толық қарастырған [4]. Біз А.В.Филипповпен келісеміз, ым «тілінде» фонемаға сәйкес келетін компонент жоқ.

Сөзжасамдық деңгейге келсек, біз түбірлер мен аффикстердің ым, шараларда баламалары тіптен жоқ деп есептейміз.

Сөзсіз параллелизмдер сөздік қорда, лексикада кездеседі. Осы деңгейде ым, ишаралар сөздердің баламалары деп тұжырымдауға болады. Сөздер секілді олар да түрлі түсініктерді беруі мүмкін, эмоцияларды, көңіл-күйді, адамның тілек-қалауын білдіре алады.

Параллелизмді негізгі лексикологиялық түсініктердің бәрінен дерлік көруге болады.

Жеткілікті дәрежедегі органикалық сан-мөлшер жағынан, сондай-ақ белгілі дәрежедегі семантикасының бұлыңғырлығы себебінен қазақ тіліндегі көптеген ым, ишаралар көпфункционалды (көп қызметті) болып табылады. Осыған байланысты олар тілдік бірліктердің полисемиясына ұқсас. Келесі мысалдарға назар аударайық:

а) «жұдырық түйю» деген моносемантикалық ым, ишара белгілі бір адамға ашулануды, қоқан-лоқы көрсетіп, қорқытуды білдіреді:

– Оңбаған-ау, мені мазақ қылғың кеп отыр ма? – деп Бекен қуланған кескін-мен <i>жұдырығын түйді.</i>	– Ах, негодник, передразнивать меня вздумал? – Бекен шутливо <i>показал кулак.</i>
--	--

ә) «бас ию» деген полисемантикалық (көп мағыналы) ым, ишара:

1) Сәлемдесу ишарасы: Орнынан тұрып, беті қып-қызыл боп ду ете түсіп, сәл <i>бас ие</i> амандасқандай белгі етті.	Слегка покраснев, он <i>склонил голову</i> , приветствуя вошедших.
---	--

2) Біреуді құрметтеп, сыйлаудың, біреудің алдында кішіреюдің белгісі:

Ұлы Отан соғысындағы совет халқының ерлігіне <i>бас иеміз</i> .	Мы <i>преклоняемся</i> перед героическим подвигом советского народа в Великой Отечественной войне.
---	--

3) Бағыныштылықтың, белгілі бір адамның билігін мойындаудың белгісі:

Жігітек жаны болатын болса, жалтақ-тамай жетсін де, алдымызға келіп <i>бас исін!</i> – депті.	Если жигитекам дорога жизнь, то пусть без раздумий <i>головой</i> перед нами <i>склоняют</i> .
---	--

Алайда, көптеген ым, ишаралардың көпқызметтілігі қатынас процесін қиындатпайды және әңгіме барысында, әдетте, ым, ишараларды қолдануға байланысты түсінбестіктер туындамайды. Кез келген уақытта әңгімелесуші адам не жөнінде айтып тұрғанын айқындай алады.

Жазба мәтінде де ым, ишаралардың «полисемиясы» көрініс тапқан ым, ишараны түсінуге қажетті контексті жасайтын ерекше тілдік құралдардың арқасында алынып тасталады.

Ым, ишаралар сөзсіз синонимдес бола алады. Мысалы, бағытты «қасқабағымен нұсқау», «иегімен нұсқау», «қолымен нұсқауға» да болады. Сәлемдесу: бас изеу, қол бұлғау, қол алысу, құшақтасу, иек қағысу, төс соғысу.

Екі құрылымның осы деңгейдегі ұқсастығын антонимдік ым, ишаралар да дәлелдейді. Мысалы, «бас изеу» келісу ишарасы мен «бас шайқау» келіспеу ишарасы. Антонимдік үйлестірілген формалармен салыстыру арқылы белгілі бір лексикалық мағынасы анықталатын ым, ишаралардың нөлдік формаларына ерекше назар аудару қажет, «қолын ұсынды» және «қолын ұсынбады» ым, ишараларын салыстырыңыз. Ауызекі сөйлеуде бір сыңары нөлдік компонентті антонимдік сыңарлар кездесетінін атап өткен жөн, амандасу (сөзбен) және қасақана амандаспауды салыстырыңыз.

Зерттеу барысында сондай-ақ омонимдік ым, ишаралар да анықталды. Омонимдік ым, ишаралар саны жағынан ең көп кинесикалық топ болып табылады. Мұның себебі бейнелеуші дене қимыл-қозғалыстарының салыстырмалы түрдегі шектеулілігі болса керек.

Ым, ишаралар паронимиялық (қос мағыналы) болуы мүмкін. Мысалы, тоқтауға өтініш:

Қуғыншылар қатты желіске салып-лекіте тартқанда, Жайық атын тежеп, <i>қолын көтерді</i> . Тасемен де қатарласып бөгеле берген.	Как только преследователи бросились в погоню, Жайык, придержав коня, <i>поднял руку</i> . Тасемен, поравнявшись, тоже остановился.
--	--

Және жиналыста шешімді жақтап не қарсы дауыс беру:

Бауыржан: – Қарсы көтерген қол жоқ!.. Сонымен бұл шешіміміз бір ауыздан қабылданды.	– Против никто не поднял руку, поэтому данное решение принято единогласно, – произнес Бауыржан.
---	---

Осы деңгейдегі ым тілінің дыбыстық тілге сәйкестігін сонымен бірге ым, ишаралардың варианттылығы да дәлелдейді. Мысалы, қоштасу кезінде келесідей ым, ишараларды қолдану: *қол бұлғау, орамалын бұлғау, тымағын бұлғау*.

Бім, ишаралар сөздер секілді төл және кірме болуы мүмкін. Яғни бір халықтан екінші халыққа, бір говор, диалект немесе тілден басқа говор, диалект немесе тілге ауысуы мүмкін. Орыс тілінен енген ишараға «*қол соғу, қол шапалақтау*» жатады.

Сол бір жарасымды көрініс кезінде залдағылар ұзақ қол соғып, өз сүйсіністерін білдірген болатын.	Зрители в восторге зал аплодируют.
--	------------------------------------

Сондай-ақ архаизм, ишаралар, оның ішінде тарихи ишаралар да бар. Мысалы, «*тізерлеп, қол қусырып, тағзым ету*» – сәлемдесу ишарасы.

<i>Тізерлеп, қол қусырып, тағзым ету</i> (уәзір).	<i>Встав на колени, прижав руки к груди, поздаровался (визирь).</i>
---	---

Дыбыстық тілде кәсіби сөздер болатыны секілді кинесикалық «тілде» де кәсіби ым, ишаралар бар. Олар нақтылы жағдайларда және негізінен бағынышты адамдарға техникалық тәсілдер мен операцияларды түсіндіру үшін қолданылады. Кәсіби ым, ишаралардың басты қызметі – жұмыс әдіс-тәсілдерін қайталау.

Бім, ишаралар, оның ішінде табу тұрпайы болуы мүмкін. Мысалы, «қолын шығару».

Оларға міне су! – деп Қылышбай қолын шығарды.	– Вот они получают воду! – Кылышбай показал фигу.
---	---

Морфологиялық деңгейге келсек, морфологиялық мән-мағыналардың, оның ішінде әсіресе, олардың көрсеткіштерінің (септік, сандық, шақтық, т.б.) баламалары, сәйкестіктері ым, ишараларда тіпті жоқ.

Бім, ишараларды түрлі морфологиялық категориялардың сөздеріне ұқсатуға болады. Олардың кейбірі есімдіктерге (өзінің кеудесіне нұсқау – «мен»), үстеулерге (бағытты нұсқау), сан есімдерге (сандарды саусақпен көрсету) ұқсайды, сирек те болса сын есім-предикаттарды («ақымақ» ишарасы), зат есімдерді («ақша» ишарасы).

ӘДЕБИЕТ

1. Бодуэн де Куртэне И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. 1. –М.: Акад.наук СССР, 1963. – С.210–211.

2. Гельгарт Р.Р. Рассуждение о диалогах и монологах // Сборник докладов и сообщений лингвистического общества. Вып. 1. – Калинин, 1971. – 95 с.
3. Есенберлин И. Кочевники. – Алматы: Жазушы, 1976. – 120 с.
4. Филиппов А.В. Звуковой язык и «язык» жестов//Лингвист. сборник/ МГПИ им.Н.К. Крупской –М.,1975. – Вып.3. – С.14-33.

Материал редакцияға 24.04.2017 жылы түсті.

M.ZHUNISSOVA¹

¹KazNPU Abai candidate of philological sciences, associate professor

LANGUAGE KNOWLEDGE IN ZHUBANOV'S RESEARCHES NEW FIELDS

Аннотация: The first Kazakh professor in the field of linguistics, Turkologist, teacher – K.K.Zhubanov was the author of valuable works on the use and structure of our mother tongue, who was fluent in the language and culture of the national language and even the language proficiency of the language. The precise representation of the scientist's knowledge of national, regional, and global culture during his lifetime is explained by the level of linguistic theoretical knowledge in interpreting his scientific problems. Therefore, we are talking not only about the new knowledge of the new Kazakh language knowledge, but also the ability to fully and completely master the teaching of science to the following language owners. The academician I.Keneshebaev, Linguistic problems: «...K.K.Zhubanov is self-motivated in science-research work in the region of general linguistics and Turkology».

Тақырыбы: Қ.Қ.Жұбановтың ғылыми, ғылыми-ұйымдастырушылық және білім беру саласындағы орны

Түйін: Мақалада Қ.Қ.Жұбановтың ғылыми, ғылыми-ұйымдастырушылық және білім беру саласындағы орны мен жалпы тіл білімі мен қазақ тілі мәселелеріне қатысты зерттеулері жайында сөз болады.

Тірек сөздер: қазақ сөйленімі, лингвистика, тіл, когнитология, информатика.

Тема: Значение научной, научно-организационной и образовательной деятельности К.К.Жубанова.

Резюме: В статье подчёркивается значение научной, научно-организационной и образовательной деятельности К.К.Жубанова в исследовании проблем казахского языка и общей лингвистики.

Ключевые слова: казахская речь, лингвистика, язык, когнитология, информатика.

Subject: The importance of K.K.Zhubanov's scientific, scientific-organizational and educational activity.

Abstract: This article discusses the importance of K.K. Zhubanov's scientific, scientific-organizational and educational activity in the study of the Kazakh language and general linguistics.

Keywords: Kazakh speech, linguistics, language, cognitology, informatics.

One of the developed and emerging linguistics in the world, the founder of the Kazakh linguistics, the work of scientist Kudaibergen Zhubanov, is relevant to the present day of the Kazakh people, the reason of which is the fact that the people of the people are a linguistic person in this social environment. It is well-known that the social status of a linguistic person is exposed by the linguistic nature.

The first Kazakh professor in the field of linguistics, Turkologist, teacher – K.K.Zhubanov was the author of valuable works on the use and structure of our mother tongue, who was fluent in the language and culture of the national language and even the language proficiency of the language. The precise representation of the scientist's knowledge of national, regional, and global culture during his lifetime is explained by the level of linguistic theoretical knowledge in interpreting his scientific problems. Therefore, we are talking not only about the new knowledge of the new Kazakh language knowledge, but also the ability to fully and completely master the teaching of science to the following language owners. The academician I.Keneshebaev, Linguistic problems: «...K.K.Zhubanov is self-motivated in science-research work in the region of general linguistics and Turkology» [1, 15].

In the article by Prof. M.M.Kopilenko, the findings of the scientist on Russian language articles on the Kazakh language have been compared with the concepts which are commonly found in the works of general linguistics [2, 18-24]. In this context, the scientist's views on the problems of general linguistics and its various trends and approaches in the world literature of that time, the prediction of the formation of a certain direction and the scientific basis of various linguistic schools, in front of the Kazakh society in language use The future of the day is also a source of familiarity with the principles that are the branches of the individual science, with a sense of pity, a sense of the future of the people's future. not only a temporary periodical linguistics, but also a prediction for the future, thereby not only promoting the people's prospects, but also language support, but also the ideas that lead to the cultural and spiritual development of the nation known for his work.

Academician A.Kaidar says in the collection of scientific articles dedicated to the 90th anniversary of the scientist: «... K.Zhubanov's scientific, scientific-organizational and educational activity has become increasingly fertile, he has achieved a great deal of effort, his own efforts, knowledge and good will. fully dedicates his native language to the good things he has done. As a first-language linguist at the European level, he has been able to reach the desired results in the study of the Kazakh language until now. Thus, the name of the owner of the talent, which was the theoretical foundation of the actual Kazakh linguistics, was generally known» [3, 9-16].

According to Professor B.Hasanov, «The Kazakh language linguist K.Zhubanov's creative work has previously been studied in the context of the Kazakh linguistics, and in this work the problem of general linguistics is raised. It is well-known that the general linguistics course began to be taught in the USSR since 1963, the name of social linguistics came into scientific circulation in 1952, the term psycholinguistics came into effect in 1954, and these sciences were founded in 1920 – 1930 by K.Zhubanov in his works and his concepts which corresponds to the development process ...» .

In this work K.Zhubanov and the scientist point out that the main idea of the scientific problem: the scientific necessity, the practical need, the general linguistics, is based on consideration of fundamental ideas of general linguistics, social linguistics, psycholinguistic sciences, «K.Zhubanov's national language in the context of world-linguistic science and the development of modern linguistic science, it is clear that the heritage of the scientist will shine in every respect» formulates [4, 5].

The scientist believes that K.Zhubanov had learned about F.Bopp, who supported general linguistics in general linguistics, acquainted with the works of German scientist Shtettal, and what he did in the world of linguistics. How did it relate to new trends in

linguistics? In the middle of the XIX century, traditional logical linguistic knowledge was incompatible with new scientific goals. Interpretive thoughts of scholars translate into the problem of polarity in the internal structure of the human language, even considering the eternal variability of the human voice language.

Hean Steintal, the founder of the psychological stream in the world linguistics. This scientist opposed the ideas of V.Humboldt, a scientist in the biological or naturalist perspective, and known as a rejectionist. H. Steintal is a scientist who seeks to move from a psychological phenomenon to ethnopsychology, and examines the laws of the spiritual life of the people from political, social and religious societies. National person, national language, national psychology in scientific circulation. Later, he was a representative of the Kharkov Linguistic School for further development, Potavnaya, who proposed the linguistic-psychological concept. Professor B. Hassanov said that «K.Zhubanov's acquaintance with Ch.Steintal's works» is a proof of the fact that K.Zhubanov is the initiator of the science of Kazakh psycholinguistic science, which has such a population and is at the crossroads of national psychology and language [5].

Psychological linguistics is a study of how the speech process works, the perception of human psychiatry, the connection between the senses, the thought, the language system. XIX century The form of science of Kazakh psycholinguistics is the Kazakh speech. Also, our speech language is not just a matter of self study, but also as a physical language, children's language, different language proficiency, speech usage, speech emotion, plain words, slang, parenthesis, local language peculiarities, and gender.

Psycholinguistic report language education, and in terms of the use of methods, it is closely related to psychology, that is, at the crossroads of two sciences. Sometimes the theory of reasoning is associated with associative experiments in associative linguistics.

Psycholinguistics is also studied in combination with *neurolinguistics*, *social linguistics*, *cognitive psychology*, *cognitology*, *informatics*, *social psychology*, *pragmalinguistics*, and *discourse analyzes*, resulting in *ethnopsychological linguistics*, *sociophysical linguistics*, *Psychology in literature*, etc. science has appeared [6].

K.Zhubanov's dissertation on the concept of general linguistics, «K.K.Zhubanov's concept of general linguistics», which is based on the study of linguistics. The modern Kazakh linguistics is a set of knowledge about the language, which has the state status of the people of Kazakhstan on the globe.

In modern linguistics there is not a European-centric approach, but anthropocentric writing. Because the human language and its language are the language images of the world, as it is reflected in the knowledge of each nation, and so on. The general linguistics is divided into intralinguistic and extralinguistic. Intralinguistics (internal) - explores the internal structure of the language, the relationship between the system parts.

Microlinguistics is also called *internal linguistics*. *Intralinguistics* has phonetics, lexicology, grammar and so on. *Ecstalinguistics* (external) – explores the relationship between language and the external world.

Extralinguistics is divided into two domains: social linguistics and mentality. Mental science is studying the relationship between language and thinking, the theory of linguistic meaning, the way speech and the situation.

The methodology used in linguistic education is divided into the type of researcher's approach: *typological*, *intermediate*, *structural*, *psychological*, *ethnographic*, *aesthetic*, *synchronous*, *diachronic*, and *applied linguistics*.

Typologic linguistics is divided into structural, compares functional signs. XIX century in the middle. Adaptation of individual languages on the basis of defined structural, functional concepts in general linguistics.

Regional education – the field of linguistic phenomena, the study of interpersonal (dialectical) communication through the methods of lanal linguistic geography, XIX the second half and the XX century originally formed.

K.Zhubanov said: «There is no language in the world without dialectics. People’s language is a set of dialects», suggests that there are internal, external causes and causes affecting language changes, as well as the relationship between language and society and the laws of interdependence as a methodological principle.

Structural Linguistics is a system of linguistic symbols and language structure a young man who is based on obvious particles, studies their proximity to specific sciences. 20th century It is formed in 20-30 years.

Ethnographic or ethnic linguistics, ethnolinguistics – studying the relation of the language to the national culture. XIX – XX centuries others XIX century Study of Indigenous tribes in North and Central America during the 1970s.

Social linguistics is a social phenomenon that serves the social life, professional life of the language. XIX – XX centuries formed.

Aesthetic linguistics – A study of the language from aesthetic philosophy, in the 20th century. At the beginning he was a native of Western Europe. Synchronized linguistics – describes the structure and structure of language in a particular era. The description is also known as standard linguistics. *Dixonic linguistics* is a study of the change and development of language in historical time.

Descriptive linguistics – American Structuralism, related to studying the language of the American Indians, in the 20th century. The aim of this science is to describe the process of speech by studying the variations (interconnectedness) of the language particles without using the lexical, grammatical meanings of the language. Formal study of the language using the distribution method, also known as distributing linguistics.

Mathematical linguistics is the study of the structure of natural and some artificial languages by means of a machine, etc. 20th century In the 50s he has been in scientific circulation.

Applied linguistics is another XXI, which creates a scientific system for the use of language in accordance with practical requirements. formation of graphics, spelling, vocabulary, improvement of speech culture, setting of literary norms, systematization of terms, etc.

Functional linguistics is a field of structural linguistics that focuses on the functional aspects of language as a means of communication.

Paralinguistic is a non-linguistic, non-linguistic, non-linguistic (rhythm, vocal, intonation, facial, hands, and body gesture) speech [6].

K.Zhubanov *concludes* on the connection between language and language: «There is also a song for language, every language has its own song. The main purpose of linguistics in human-oriented linguistics is to investigate the phenomena of the linguistic phenomenon in the language at all levels» [7, 4].

Anthropogenic trends can be considered in the modern world of linguistics in the XIX-XX centuries, and in the Kazakh language in the 21st century, there is a new look at the cross-section of sciences and the use of the language in other branches of science, develop and develop.

Professor K. Zhubanov's structural-functional grammar and anthropocentric Conceptual Framework:	
1. Structural-Functional Grammar	
Phonetic	«Phonetics is a science that examines the linguistic properties of sound sounds...»
Lexic	«The word is not the name of everything that has ended, but the name of each country that it knows»
Dialectology	«There is no language in the world without dialectics. Folk language is a set of dialects»
Onomastics	«Speech Service: Signature, Nomination, Communication. Why do we put the name? Why is the name different? Questions.»
Morphology	«Language - the morphological theories of integrity»
Syntax	«All members of the sentence have a common legitimacy in all languages»
Functional grammar	«At the beginning of the word there are two functions: the first - the message service, the second - the marking service. The main function of the language - Interview between a person and a person»
2. Anthropolinguistic fields	
Cognitive linguistics	«The speaker does not speak to himself, speaks to someone else, the theory of cognition»
Social linguistics	«Speech is a message, collective look. This should be attended by at least two people»
Psycholinguistics	«Language is not needed for one person, language is something that is done for an individual, and the first thing to consider is language»
Paralinguistics	«...mimic tongue, lips, mouth rash, splitting»
Gender linguistics	«...a woman's own speech style»
Ethnolinguistics	«The language of every nation can express its thoughts and images only in the light of its own perceptions and thoughts»

REFERENCES

1. Kenesbaev S.K. Professor Hudaibergeren Kuanovich Zhubanov // Zhubanov K. Research on the Kazakh language. – Almaty, 1996. – p. 15.
2. Kopylenko M.M. Problems of common language in work X. Zhubanova // Zhubanov's speech. – Aktobe. – P. 18-24.
3. Kaidar A. Professor Kudaybergen Zhubanov (1899-1938) // K. Zhubanov and Kazakh Soviet Linguistics. – Almaty, Science, 1990. – 368 b.
4. Hasanuly B. K.Zhubanov's heritage: national linguistics, social linguistics, psycholinguistics. Repression in the field of language. – Aktobe, 2000. – 119 p.
5. Zhubanova A.A. General Linguistic Concept H.K. Zhubanova. Author's abstract dissertation ... Almaty, 2000 30 c. // Bibliographic index of abstracts of author's dissertation on Kazakh linguistics. P. I (1950-2000). – 26 p.
6. Zhunusova M.A. General linguistics. Electronic textbook. 2015. P. 33-35.
7. Zhunusova M.A. K.Zhubanov and new fields of linguistics // Materials of the International Conference 26.02.2015. – 142-145 p.
8. Abikenova G.T. Cognitive Linguistics // Tutorial. –Semipalatinsk, 2008.–118 p.

Материал редакцияға 28.05.2017 жылы түсті.

Р.Ш.БЕРДАЛИЕВА¹

¹Международный казахско-турецкий университет им.Х.А. Ясауи

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗВУКОВОГО ОФОРМЛЕНИЯ КАЗАХСКОЙ РЕЧИ

Аннотация: Качества человеческого голоса характеризуют не только индивидуальность языковой личности, они отражают и социальный аспект, например: голос руководящего и подчиненного. Голосовые характеристики не только социальные, но и национальные. Звуковое оформление речи каждого народа имеет свои специфические особенности, которые и позволяют различать национальность говорящего. Казахский язык отличается специфическими особенностями, которые различают его от других языков. Структурно-типологическая характеристика казахского языка, в основном, связана с его принадлежностью к агглютинативным языкам. Для описания агглютинативного типа применяется, как правило, набор признаков, учитывающих не только фонетические, но также морфологические и синтаксические особенности языка.

Тақырыбы: Қазақ сөйленімінің дыбыстық сипаттамасы

Түйін: Бұл мақалада қазақ тілінің паралингвистикалық амалдарының (үн, ырғақ, тембр, әуен) ұлттық ерекшеліктері туралы сөз қозғалады.

Тірек сөздер: дыбыстық рәсімдеу, фонация, дауыс, акустика, қарқын, тембр, вокализация, сөйлеу.

Тема: Характеристика звукового оформления казахской речи

Резюме: В статье рассматривается проблема изучения особенностей паралингвистических средств (интонация, темп, ритм) казахского языка.

Ключевые слова: звуковое оформление, фонация, голос, акустика, темп, тембр, вокализация, речь.

Subject: Characteristics of sound design of Kazakh speech

Abstract: The article is devoted to the problem of studying of features of paralinguistic means (intonation, tempo, rhythm) of the Kazakh language.

Keywords: sound design, phonation, voice, acoustics, tempo, timbre, vocalization, speech

Обязательным условием существования языка, делающее его универсальным средством общения является его звуковой характер. А формой реализации речи является голос человека. Речь не мыслится без участия голоса, который, по мнению Г.Е. Крейдлина, является «ритмомелодическим рисунком речи» [1]. С древнейших времен голос человека отождествлялся с жизнью: «Жизнь начинается с крика, смерть – с молчания» (половица).

Как известно, «звуковая речь включает в себе два взаимосвязанных аспекта: акустический, проявляющийся при речепорождении, и перцептивный – при вос-

приятти речевых единиц» [2,5]. Акустический аспект общения является одной из составляющих невербального поведения человека.

Не случайно наука паралингвистика, возникшая в 40-х годах нашего столетия, с самого начала выбрала предметом своего изучения «свойства звуковой фонации...» [3], чем и объясняется первостепенная роль звуковой стороны речи в передаче коммуникативной информации (темп речи, громкость, интонация, смех, плач, кашель и др.).

По утверждению Т.М.Николаевой, Дж. Трейгер включает в паралингвистику побочные явления звукового характера, сопровождающие звуковое высказывание: 1) некоторые голосовые шумы, не имеющие вокализации; 2) голосовые качества, вокализации, которые в свою очередь разделяются на три группы – характеризаторы, квалификаторы, разделители. К характеризаторам ученый относит смех, плач, шепот; к квалификаторам – высоту сновного тона, интенсивность произношения и т.п.; к разделителям – неязыковые комбинации звуков вроде хм, ух, уф и т.д. К голосовым качествам Дж.Трейгер относит темп речи (возбужденный, замедленный), хриплость голоса, степень затрудненности речеговорения [4, 51]. «Под паралингвистическими явлениями понимаются свойства звуковой фонации, а так же мимика, жесты и другие выразительные движения, сопровождающие речевое высказывание и несущие к его содержанию дополнительную информацию» [5, 108].

Л.Кулиш в своем исследовании выделяет следующие параметры, характеризующие звуковое оформление речи: 1) дикция; 2) выразительность; 3) эмоциональность, 4) громкость; 5) акцентуация; 6) высота голоса; 7) тембр голоса; 8) преобладающий тон; 9) дефекты речи. Ученый выбрал такие параметры, которые не требуют инструментальной проверки и обладают воспринимаемыми на слух качествами. «Если заниматься звуковой стороной речи, то... нет никаких оснований выходить за пределы того, что естественно воспринимается человеческим ухом, так как только на его естественное и прямое восприятие и рассчитано нормальное речевое сообщение» [6, 248]. Подтверждение этому находим и у Л.В. Щербы: «... при исследовании фонетической стороны языка основным методом является метод субъективный, ... метод психологический». Фонетика, по его мнению «есть, прежде всего наука психологическая, ибо она имеет дело с анализом, основанным на психологии».

Как известно, ребенок рождается с уже готовыми средствами невербальной голосовой вокализации. Только лишь по голосу мы узнаем «угадываем», «вычисляем» человека из толпы, наделяем его определенными чертами его внешнего облика. По звучанию голоса можно описать физическое и психическое состояние говорящего в момент речи. Семиотическая значимость концепта голос и широта его языкового распространения проявляются прежде всего в знаковых бинарных оппозициях таких как свой//чужой: *родной голос (туыс дауыс), знакомый голос (таныс дауыс), незнакомый голос (бөтен дауыс)*. Кроме этого, различаются мужские и женские голоса, взрослые и детские, индивидуальные голоса и социальные [1].

В своем исследовании Г.Е.Крейдлин выделяет множество значений понятия «голос»: а) голос как вербальный экзистенциальный акт: *подал голос (уні шықты)*; б) голос в значении «человек»: *голос крепнет, мужает (жуан дауыс)*; в) голос в значении становления человека как личности: *внезапно прозревший голос, у него*

свой голос (үні пайда болыпты); г) голос в значении свобода: голос пробуждает чувства у бесчувственных рабов (үні шығыпты); д) голос в значении мнения или суждения: решающий голос, голосовать (дауысқа салу) [1]. Таким образом, голос и его свойства могут характеризовать не только частное лицо, но и указывать на профессиональное мастерство, творческий стиль и манеру целой группы людей и передавать коллективное мнение по некоторым вопросам.

В казахском языке голосовая характеристика человека выражается различными сочетаниями слов, как *жуан дауыс, жіңішке дауыс, шіңкілдек дауыс, «гүр-гүр» еткен дауыс, қаз дауысты, дауысы құлағыңды жарады, дауысы мұрнының астынан шықпады, мөңірек дауыс*. Очень часто голос и звуковое оформление речи человека сравнивают с голосами животных. Например, *барқ ете қалды, арс ете қалды, ызыңдап сөйледі, ыңырсып сөйледі* и т.д.

Качества человеческого голоса характеризуют не только индивидуальность языковой личности, они характеризуют и социальный аспект, например: голос начальственный и подчиненного. Голосовые характеристики не только социальные, но и национальные. Звуковое оформление речи каждого народа имеет свои специфические особенности, которые и позволяют различать национальность говорящего. Казахский язык отличается специфическими особенностями, которые различают его от других языков. Структурно-типологическая характеристика казахского языка, в основном, связана с его принадлежностью к агглютинативным языкам. Для описания агглютинативного типа применяется, как правило, набор признаков, учитывающих не только фонетические, но также морфологические и синтаксические особенности языка.

Например, только казахскому языку присущи звуки ә, ө, ұ, ү, і, ғ, қ, ң, һ. В казахском языке ударение большей частью падает на последний слог слова. В казахском языке согласные звуки в слогах с твердыми гласными произносятся твердо (*бал/ь*), с мягкими гласными произносятся мягко (*бел/ь*), что придает казахскому языку особый колорит в звуковом оформлении речи.

Голос можно изменять, повышать или понижать, от волнения голос дрожит (*дауысы дірілдеп сөйледі*), от напряжения срывается (*үні өшті*), голос можно «потерять» (*дауысы шықпай қалыпты*). В повседневной коммуникации с помощью актуально звучащего голоса происходит не просто передача смысла, но и его изображение. Благодаря свойствам голоса речь приобретает и эстетические характеристики, например, приятный (*жағымды*), бархатный (*қоңыр*), сильный (*мықты*), мягкий (*жұмсақ*), нежный (*нәзік*) голос. Слово голос выражает и внутренние побуждения человека к каким-то действиям. Например, внутренний голос (*ішкі сезім*), голос разума (*ақыл-ой, парасат*), голос совести, голос чести (*ар-ұят*).

Г.Е.Крейдлин в своем исследовании по невербальной семиотике различает 128 прилагательных, 23 наречий и 53 глагола, относящихся к понятию голос. Среди 128 прилагательных 39 говорят о физических характеристиках (громкий, зычный, глухой, оглушительный), оценка дается в 16 (приятный, красивый, сочный), физические и психические состояния в 42 (измученный, жизнерадостный, страстный), отношения между говорящим и слушающим в 10 (далекий, близкий, знакомый), чувства в 28 (умоляющий, сдержанный, иронический), эталонные голоса в 6 (командирский, диктаторский, учительский) словах-прилагательных [1].

Как указывает М.Ямпольский: «– тот факт, что голос мгновенно и без следа исчезает, делает его идеальным означающим для идеи настоящего момента между прошлым и будущим. Более того, именно через говорение человек по преимуществу и переживает настоящий момент как момент, присутствия, как момент бытия» [7].

В диалогах, где собеседники не видят друг друга (неконтактный диалог), голос является единственным способом распознавания актуального эмоционального состояния человека. В контактных диалогах, т.е. в обыденной жизни тихий голос – это выражение интимности. Тихий голос – голос почтения, уважения, дружеского совета (*нәзік даусымен құрметтеу, сыйлау, кеңес беру*). В казахском языке понятие тихий ассоциируется с понятием нежный. Тихим голосом утешают (*жұбату*), в него вслушиваются. Громкий голос свойственен начальству, власти. Это голос недовольства и раздражения.

Понятие голос очень тесно связано с понятием этикет. Основными причинами повышения голоса, которые нарушают этикетные нормы повседневного общения, чаще всего служат эмоциональные факторы: гнев, злость, негодование, раздражение, возмущение (*ашулануып, дауыс көтеру*). В то же время понижение голоса связано с социальными факторами, следовательно оно свойственно людям, чей социальный статус значительно ниже, чем собеседника.

В казахском языке, как и в других языках, имеются высказывания (типы высказываний) в которых определенный вид голоса как бы встроен, то есть их можно произнести только голосом с фиксированными признаками. Это такие высказывания типа «*Қой, солай ма?*», где происходит удлинение конечного гласного, выражение «*Ойбай!*» – высоким голосом; «*Жоғал!*» – резким, отрывистым голосом; «*Тәртіптің аты – тәртіп!*» произносятся разделяя слова. При выражении сильных эмоций, характеризующих в сильное волнение, либо испуганный или потрясенный чем-то человек говорит другим голосом: *дауысы қатты өзгерген, басқа дауыспен сөйледі, даусын танымай қалдым*.

В казахском языке невозможно подбадривать заунывным голосом, например, нель-зя сказать: «*Өте жақсы болыпты*» понижением в голосе; вопить – шепотом, а утешать голосом зычным. Команды отдаются четким и твердым голосом, отрывисто и резко: «*Орындаңыз!*», «*Алып кел!*», «*Тыныштық сақтаңыз!*», а напутствия – голосом мягким и теплым «*Абай бол!*», «*Жолың болсын!*», «*Сақтанып жүр!*». Фраза «*Менде жедел хабар бар!*» канонически произносятся быстро, а оценочные восклицания типа «*Ғажайып!*», «*Өтірік!*», «*Мүмкін емес!*» – отрывисто громким и резким голосом. Ласковое обращение может требовать и другого морфологического оформления по сравнению с обычным. Сравним: «*ана – апатай*», «*әпке – әпке тай*». Недовольство передается ворчанием (*ыңырсып сөйлеу*), брюзжанием, бормотанием (*мұрнының астынан сөйлеу*), фырканьем (*мыңғырлап сөйлеу*). Следует отметить, что мелодика речи, будучи важнейшим компонентом ин-тонации, играет немаловажную роль в передаче и смысловых характеристик высказывания (вопрос, утверждение, завершенность, незавершенность).

Во взаимосвязи с эмоциональностью речи характеризуются и ее громкость. Л.К.Цеплитис различает интонационную (семантическую) и не интонационную (асемантическую) интенсивность (громкость) [8, 82]. К.С.Станиславский советовал

актерам не искать силу речи в простой громкости: «Громкость не сила, а только громкость, крик... Ее нужно искать ... в голосовых понижениях и повышении, то есть в интонации». Разная громкость проявляется и в речи индивидов, и в более глобальном масштабе. Одни народы говорят громче, другие – тише, точно также как одни народы говорят более высоким голосом, другие – более гортанно. На громкость речи кроме географического местожительства влияют и условия жизни народа, например, жизнь среди необозримых просторов и жизнь в скученных городах. Казахи – кочевой народ, необозримые просторы которых также оказали влияние на громкость казахской речи. Казахи говорят громче, чем, например, узбеки или китайцы. На конститутивную громкость речи не могла не отразиться и история народов-завоевателей и народов, долгое время находившихся под колониальным гнетом. На индивидуальную громкость речи влияют пол и возраст, профессия и ситуация общения, состояние здоровья и настроение[9].

При восприятии слов каждый человек сначала реагирует на интонацию ответным действием и, лишь потом усваивает смысл сказанного. Интонация определяется В.А.Лабунской как совокупность звуковых средств языка, организующих речь. Это ритмико-мелодическая сторона речи. Основными ее элементами являются мелодия речи, ее ритм, интенсивность, темп, тембр, а также фразовое и логическое ударения. Интонация практически позволяет выражать свои мысли и чувства, волевые устремления не только наряду со словом, но и помимо него, а иногда и вопреки ему.

К.Жубанов в казахском языке выделял в зависимости от типа интонации повествовательные, вопросительные и восклицательные предложения. С позиции современной лингвистики взгляды К. Жубанова выглядят следующим образом: общение предполагает обмен информацией, при этом используются предложения разной синтаксической структуры и лексического состава, оформленные соответствующей интонацией. При этом одно и то же предложение в зависимости от интонации может выражать не только разные значения, но и субъективное отношение говорящего к тому, о чем он сообщает, то есть оно может быть осложнено печалью, радостью, опасением и т.д.

Все многообразие интонации К.Жубанов определяет тремя основными типами: интонация сообщения, интонация восклицания, интонация вопроса. Он считал, что целью изучения языка является не только выявление значений, а установление того, какими средствами выражаются те или иные значения, так как не всегда вопросительная форма выражает вопрос [10].

Помимо функций дополнения, замещения, предвосхищения речевого высказывания, а также регулирования речевого потока, акцентирования внимания на ту или иную часть вербального сообщения, интонация (как в целом просодика и экстралингвистика по В.А.Лабунской) выполняет оригинальную функцию – функцию экономии речевого высказывания.

В.А.Артемов к числу воспринимаемых качеств речи относит высоту основного тона, громкость, ударение, длительность, тембр, пауза, ритм, темп, членение на синтагмы и т.д. Это же отмечает С.М. Гайдучик: «К компонентам просодии относят такие воспринимаемые качества, как словесное и фразовое ударения, речевую мелодию, темп речи, ритм, тембр, громкость и паузы».

ӘДЕБИЕТ

1. Крейдлин Г. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – С. 584.
2. Бондарко Л.В. Звуковой строй современного русского языка. – М., 1977. – 46 с.
3. Галичев А.И. Кинесический и проксемический компоненты речевого общения // дисс. канд. ...фил.наук.– М., 1987.– 189 с.
4. Николаева Т. Невербальные средства коммуникации и их место в преподавании языка // Роль и место страноведения в практике преподавания русского языка как иностранного. – М.: Изд-во. МГУ, 1969. – 22 с.
5. Железанова Т. Т. Национальная специфика невербального поведения носителей немецкого языка // Психолингвистика и межкультурное взаимопонимание. – М., 1991.– С.348.
6. Кулиш Л.Ю. Психолингвистический аспект восприятия устной иноязычной речи. М.: Наука, 1993.– 153 с.
7. Ямпольский М.Б. Демон и лабиринт (диаграммы, деформации, мимесис). М.: Новое литературное обозрение, 1996. – 35 с.
8. Цеплитис Л.К. Анализ речевой интонации. – Рига, 1974. – С.82.
9. Ибраева Ж.К. Невербальная коммуникация: национально-культурная специфика. Алматы, 2001. – 32 с.
10. Бердалиева Р.Ш. Невербальная модель поведения казахского народа. // Проблемы современной науки и образования. 2016. –№ 5(47). – С. 160-163.

Материал редакцияға 05.04.2017 жылы түсті.

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Грамматика бөлімінің меңгерушісі, филол. ғыл. докторы

ТІЛ – КОНЦЕПТУАЛДЫ ЖҮЙЕДЕГІ КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ КОДЫ

Аннотация: Концептуалдау тілде көрініс тапқан ғаламның ұйымдасу және қабылдану тәсілі, белгілі бір тілге тән әлемді жіктеу тәсілі, сөйлеушінің белгілі бір сөйленімде жүзеге асыратын адамзат тәжірибесін жалпылау тәсілі болып табылады. Концептуалдау – адам санасында сыртқы әлемнің көрініс табуы ғана емес, сонымен қатар адамның ішкі әлемін, түрлі әлемдерді қабылдау тәсілі. Концептуалдау ақпарат ағымын жіктеп, зерделей отырып, жаңа мағыналар түзеді, ол адамзат тәжірибесін мазмұндық тұрғыдан сипаттауды мақсат етеді. Концептуалдау арқылы адам болмыс құбылыстары мен адамның ішкі әлемін таниды, соның нәтижесінде адам ғалам туралы білімін қалыптастырып, белгілі бір жүйеге түсіреді, олар тілде көрініс табады. Концептуалдау – екіжақты құбылыс: бір жағынан, ол адамның ішкі және сыртқы ғаламындағы мәнділіктерді зерделеп, түйсінуге жол ашса, екінші жағынан, зерделенген мәнділіктер мен құбылыстар туралы концепт қалыптастырып, білімді құрылымдайды. Сол себепті концептуалдау үдеріс ретінде және адамның ақпаратты когнитивті өңдеуінің нәтижесі ретінде динамикалы сипатта болады.

Тақырыбы: Тіл – концептуалды жүйедегі концептілердің коды

Түйін: Бұл мақалада концепт ұғымы жайында және тілдің концептуалды жүйесі туралы айтылып, мысалдар арқылы талданып беріледі.

Тірек сөздер: концепт, концептуалды жүйе, семантика, грамматика.

Тема: Язык – код концептов в концептуальной системе

Резюме: В статье рассматривается понятие концепта и языковой концептуальной системы.

Ключевые слова: концепт, концептуальная система, семантика, грамматика.

Subject: Language – the code of concepts in the conceptual system

Abstract: The notion of the concept and language conceptual system are considered in the article

Keywords: concept, conceptual system, semantics, grammar.

Бүгінгі таңда когнитивті тіл білімінің дамуына байланысты тіл мен ойдың арақатынасы жаңа қарқынмен зерттеле бастады. Когнитивті тұрғыдан алғанда, тіл мен ойлау адамның танымдық қызметінің нәтижесі болып табылады. Бұл бағыттағы зерттеулер адамның болмысты қалай концептуалдандыратыны туралы мәселеге жаңа қырынан үңілуге жол ашып, концептуалдау теориясының дамуына негіз болды. Концептуалдау когнитивті тіл біліміндегі негізгі іргелі ұғымдардың бірі болып табылады. Ол адамның негізгі когнитивті қабілеттерімен байланысты, сонымен қатар адамның ес, жады, назар сияқты танымдық әрекеттеріне тікелей қатысты. Сол себепті концептуалдау тіл білімінің ғана емес, психоллингвистика, когнитивті психологияның да зерттеу нысаны болып табылады.

Концептуалдау тілде көрініс тапқан ғаламның ұйымдасу және қабылдану тәсілі, белгілі бір тілге тән әлемді жіктеу тәсілі, сөйлеушінің белгілі бір сөйленімде жүзеге асыратын адамзат тәжірибесін жалпылау тәсілі болып табылады. Концептуалдау – адам санасында сыртқы әлемнің көрініс табуы ғана емес, сонымен қатар адамның ішкі әлемін, түрлі әлемдерді қабылдау тәсілі. Концептуалдау ақпарат ағымын жіктеп, зерделей отырып, жаңа мағыналар түзеді, ол адамзат тәжірибесін мазмұндық тұрғыдан сипаттауды мақсат етеді. Концептуалдау арқылы адам болмыс құбылыстары мен адамның ішкі әлемін таниды, соның нәтижесінде адам ғалам туралы білімін қалыптастырып, белгілі бір жүйеге түсіреді, олар тілде көрініс табады. Концептуалдау – екіжақты құбылыс: бір жағынан, ол адамның ішкі және сыртқы ғаламындағы мәнділіктерді зерделеп, түйсінуге жол ашса, екінші жағынан, зерделенген мәнділіктер мен құбылыстар туралы концепт қалыптастырып, білімді құрылымдайды. Сол себепті концептуалдау үдеріс ретінде және адамның ақпаратты когнитивті өңдеуінің нәтижесі ретінде динамикалы сипатта болады. Сонымен қатар концептуалдаудың онтологиялық сипаты бар. Заттың онтологиялық ерекшелігі арқылы концептуалдау тәсілдері түзіледі, сол арқылы олар тілде кодталады.

Қазіргі кезде *концепт* мәселесіне ерекше мән беріліп отыр. «Концепт» ұғымы тіл біліміне философия мен психологиядан келді. Тіл білімінде концепт мәселесі С.А.Аскольдов, Д.С.Лихачев, В.В.Колесов, В.Н.Телия, Ә.Қайдар, М.М.Копыленко, З.Қ.Ахметжанова, Н.Уәли, Ж.Манкеева, Б.Момынова, Қ.Жаманбаева, А.Ислам, Қ.Рысбергген т.с.с. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған. Концептіге берілген анықтамалардың бәрі де қазіргі тіл білімі үшін тіл, сана және мәдениетті кешенді түрде зерттеу қажеттігін көрсетеді. Зерттеушілер «концепт» ұғымын адам санасында қалыптасқан ментальді құбылыс ретінде сипаттайды. Бұл орайда концептілердің негізгі ерекшеліктері ретінде эмоционалды компоненті, семиотикалық жағы (синонимдермен, мақал-мақал, нақыл сөздермен берілуі), тұрпат межесі (концептінің балама парадигмалық және анықтамалық және синтагмалық байланыстарға түсуі) көрсетіледі. Қазақ тіл білімінде концептілер жүйесі когнитивтік лингвистика тұрғысынан, лингвомәдениеттану, этнолингвистика тұрғысынан қарастырылып келеді.

Когнитивті семантиканың негізгі мақсаты – концепт құрылымын сипаттау, концептідегі лексикалық жүйенің ерекшелігін айқындау. Концепт жай ғана тілдік таңба емес. Сол себепті концепт сөздікке негізделіп, сөздік арқылы айқындала бермейді. Ол тілдің бүкіл қолданысында (фразеологиялық бірлік, паремиология, ертегі, көркем әдебиет, күнделікті қолданыста, коммуникативті ұстанымдарда) көрініс табады. Концепт түрлі қырынан – лингвокогнитивті, мәдениеттанымдық – сипатталып келеді. Бұл бағыттардың бәрінде де тіл мен мәдениеттің байланысы көрінеді. Концептінің негізгі белгісі – ол ғаламды қабылдаудың өзіндік ерекшеліктеріне ие. Лингвокогнитивтік тұрғыдан алғанда, концепт адам санасындағы концептуалды деңгейдің (концептуалды жүйенің) немесе ғаламның концептуалды бейнесінің оперативті мазмұнды бірлігі немесе құрылымдалған білімнің кванты болып табылады. Концептуалды деңгей түрлі жолдармен алынған ақпаратты жандандырса, концептіде адамның танымдық қызметі арқылы идеалды және абстрактілі бірлік түрінде алынған нәтиже, білім мазмұны көрінеді. Концепт индивидтің ғалам нысандары туралы ойы, түсінігі, білімі болып табылады. Сол себепті концепт ғалам туралы білімді сақтап,

концептуалды жүйе құрайды. Ол адамның ойланып, түрлі концептілерді талдап, өзара салыстыруына мүмкіндік береді, сол арқылы жаңа концептілер қалыптасады. Концепт лексикалық (грамматикалық, фразеологиялық т.с.с.) тұрғыда репрезентациялануы мүмкін. Сол себепті вербалды / бейвербалды концепт пен вербалды негізгі концепт және нақты деңгейдің тілдік құралдары арқылы репрезентацияланған концептілерді өзара ажыратып алу қажет. Концептілер негізінен *бейвербалды түзілім* болып табылады. Оларға сенсорлық және моторлық репрезентациялар негіз болады.

Концептуалды жүйе сөйлеуші санасында сақталатын, ақпараттарды өңдейтін, оларды қалыптастырып, өзара байланыстыратын, тілде қолданысқа түсіретін бір-қатар механизмдерден құралған концептілер жүйесі болып табылады. Яғни концептуалды жүйе – адамның ғалам туралы түсініктер жүйесі. Адамның болмысты түсінуі таным әрекетінің маңызды үдерістерінің бірі – концептуалдаумен тығыз байланысты. Ол адамның ақпаратты қабылдап, тәжірибесіндегі ең кіші бірліктерді айқындауға байланысты болады. Концептуалдау ақпаратты игеру, заттар мен құбылыстарды концепт түрінде жіктеумен байланысты болады. Бұл концептілердің негізгі бөлігі тілде сөз мағынасы арқылы бекиді, сол арқылы білім сақталып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіліп отырады. Концептуалды жүйенің басты ерекшелігі – ол әркелкі сипатта болады. Құрылымы ортақ болғанмен, олардың бөліктері әртүрлі мәнде кездеседі. Соған сәйкес концептуалды жүйенің бірқатар бөліктері басқалармен салыстырғанда, маңыздырақ.

Концептуалды жүйеде түрлі концептілер көрініс табады, сол арқылы адам қабылдаған ақпаратын өңдеп, сараптай алады. Тілді меңгермей тұрып, адам белгілі бір деңгейде ғаламмен танысады, сезім мүшелері арқылы болмыстағы құбылыстардың сырын түсіне отырып, ол туралы ақпарат жинақтайды, заттардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтайды. Бұрынғы мәліметтер жаңадан алынған ақпараттар жүйесімен толыға отырып, адамның ғалам туралы ақпараттар жүйесі, яғни концептуалды жүйе түзіледі. Концептуалды жүйе индивидтің танымдық қызметін бейнелейтін ғалам туралы ақпараттар жүйесі болып табылады. Р.И.Павиленис концептуалды жүйенің бірнеше кезеңін көрсетеді [1]. Бірінші кезең – тілді меңгергенге дейінгі концептуалды жүйе. Бұл кезеңде адам тікелей көріп, сезім мүшелері арқылы танып ғаламды түйсінеді. Ғалым тілге дейінгі кезеңде адам логикалық пайымдауларға иек артатынын айтады. Р.И.Павиленис концептуалды жүйе түзілуі үшін алдымен алғашқы концептілер қалыптасатынын, кейін олар жаңа концептілерді меңгеруде анализатор, интерпретатор қызметін атқаратынын ескертеді. Тіл туралы ақпараттар концептуалды жүйеде бұрыннан бар ақпараттар негізінде құрылып, меңгеріледі. Сол себепті тіл туралы ақпарат кейін қалыптасады. Тіл туралы ақпаратты меңгеру тілдегі заңдылықтарды сипаттайтын құрал ретінде грамматиканы меңгеру арқылы жүзеге асады.

Концептуалды жүйе интерпретация ұстанымын негізге алады. Концептуалды жүйе үздіксіз сипатта болуына байланысты концептілер бірізділікпен енгізіліп отырады: концептілер жүйесіндегі бұрынғы ақпарат жүйеге жаңа ақпараттардың енуіне жағдай жасайды. Концептуалды жүйеде бірізділік болған жағдайда ғана жаңа ақпарат концептуалды жүйеге ене алады. Сондықтан концептуалды жүйенің негізгі ерекшелігі – үздіксіздік болып табылады. Сол арқылы концептуалды жүйедегі бұрынғы концептілер жаңа мағыналық құрылымдармен толығып, жүйе кеңейіп, байып отырады. Мұнда тілдің қызметі ерекше болады. Тіл жүйедегі кон-

цептілердің коды болып табылады, сол арқылы концептуалды жүйедегі концептілер таңбаланып отырады. Бұл тіл туралы, тілдің физикалық және грамматикалық құрылысы туралы білімнің жинақталуына негіз болады. Яғни мұндай концепт физикалық және лингвистикалық құндылық ретінде көрінеді. Концептуалды жүйе мен вербалды көрсеткіштер сәйкес келе бермеуі де мүмкін.

Концепт мазмұны тілдің көмегімен ғана анықталады. Дегенмен концепт тілге толық тәуелді емес. Бұл ойлаудың бейвербалды сипатымен де айқындалады, олардың кей бөлігі ғана тілдік тұрғыдан сипатталады. Концепт тілде сипатталған кезде оның жекелеген қырлары ғана назарға алынады, сол себепті тұтас концепт емес, оның бөліктері ғана вербалданады. Концептінің бірқатар бөлігі сөздік анықтама, мәнмәтіндер арқылы берілсе, енді бірқатары фразеология түрінде, бірқатары грамматикалық (сөз тіркесі, сөйлем, грамматикалық категориялар мен көрсеткіштер) жолмен не тұтас мәтіндер арқылы берілуі мүмкін. Алайда бірнеше тілдік құрал қатысқанмен, концепт толыққанды сипатталмайды. Себебі ой үнемі тілдік сипатқа ие бола бермейді. Концептілердің бәрі бірдей тілдік тұрғыда объективтен бермейді. Вербалданған концепт жиі қолданылу арқылы түрлі өзгеріске түсіп, абстрактілік деңгейге ие болады. Бұл ерекшеліктер концепт мазмұнын құрап, түрлі деңгейдегі тілдік құралдар арқылы репрезентацияланады.

Тіл адамның болмыстың нақты жағдаяттарын концептуалдау үдерісін бейнелейді. Яғни концептуалды жүйеде алынған ақпараттарды өңдеу, сөйлеу-ойлау әрекеттерінде адам тұтынған көптеген концептілер мен білімнің басқа да құрылымдарын қамтиды. Сол себепті онда табиғи нысан концептілері де, нақты тілдік концептілер де енеді. Тілдегі концептуалдау үдерісінің әрбір тілдік деңгейдегі өзіндік ерекшеліктері болады. Б.Момынова тілдің когнитивті қызметі туралы айта келіп: «Когнитивтік лингвистикада тіл адамның когнитивтік іс-әрекетінің бір түрі, когницияның құралы саналады. Адам тілдің көмегімен тілдік бірліктер арқылы жинақталған информацияларды кодтайды немесе бейкодтайды (декодирует). Өйткені ойлау құрылымдары өзімен-өзі томаға-тұйық өмір сүрмейді, белгілі бір формасы бар таңбалар ретінде болмысқа айналады, болмыстанады (материализацияланады). Тілдің осындай екіжақтылығы оны адамның өзге когнитивтік іс-әрекетінен айрықшаландырып тұрады», – дейді [2, 125-126-бб.].

Концептілер бір-біріне ықпал етіп отырады. Концептуалды интеграция негізінде концептілерді нақтылап, жетілдіріп отыруға болады. Сондай-ақ ол концептуалды белгілері бойынша да байланысты болуы мүмкін. Яғни концепт екі түрлі сипатта: концепт – білімнің бірлігі және тілде көрініс тапқан білімнің құрылымы болып табылады. Әмбебап заттық код бірлігі онтогенезде концептінің сезімдік қабылдануы ретінде көрініп, концептіні кодтау құралына айналады. Концепт динамикалы сипатта болады, сол себепті ол үнемі дамып, өзгеріп отырады. Білім қоры қоғамдағы өзгерістерге байланысты өзгеріп, толығып отырады, концепт мазмұны уақыт, өте келе мазмұндық жағынан толығып, жаңа концептуалды сипаттамалар арқылы көлемі ұлғайып отырады. Олар осы концептіні білдіретін тілдік бірліктердің мәндері, сөздіктегі түсініктемелері арқылы айқындалады. Концепт бейне ретінде түзілгенмен, абстракциялануға бейім болады. Концептінің абстрактілік деңгейі артқан сайын концепт сезімдік бейнеден ой бірлігіне айналады. Концепт динамикалы сипатта болуына байланысты ол дерексіздене береді. Концепт құрылымы:

- нақты бейнелі сипаттан құралады: ол ғаламды сезімдік тұрғыдан қабылдау, күнделікті таным қызметінің нәтижесі болып табылады;

- абстрактілі сипатты болады: заттардың нақты белгілері туралы білімнің нәтижесінде түзіліп, ғылыми таным нәтижесі болып табылады.

Концепт құрылымындағы нақты және абстрактілі сипаттар бірізділікке негізделмеген, сол себепті әр адамда бөлек болады. Концепт табиғатының динамикалық сипаты оның құрылымынан ғана емес, мазмұнынан да байқалады. Ол тұрақты емес. Ол адамның білімімен де байланысты, себебі адам іздену нәтижесінде білімін жетілдіріп отырады. Концепт мазмұнын нақтылау мүмкін емес. Ол адамның ойлау, елестету, білімін толықтыруы нәтижесінде түзіліп, түрлі заттарды, олардың ерекшелігін білдіруі мүмкін. Сонымен, тілге дейін пайда болған концептуалды құрылымдар болмыстағы құбылыстарды тікелей қабылдау, әсерлену нәтижесінде түзіледі; бастапқы концептілер концептуалды жүйе құрауда маңызды орын алып, жаңа концептілерді меңгеруде анализатор, интерпретатор қызметін атқарады; тілдің көмегімен түзілген концептуалды құрылымдар концептуалды жүйеге тілдің көмегінен енгізуге болмайтын ақпараттар жүйесін құрайды.

Тілдік бірліктердің семантикасы концептіні толық сипаттап бере алмайды. Оны шартты түрде жалпыұлттық және топтық деп жіктеуге болады. Алайда концепт мазмұнын шектеуге болмайды. Концептілердің негізгі ерекшеліктерінің бірі – олар категориялар мен топтардың түзілуіне негіз болады. Категориялау үдерісіне қатыса отырып, концептілер болмыстағы түрлі заттар мен құбылыстарды белгілі бір топтарға жіктейді. Сонымен қатар концепт жаңа нәрсені танып-түсініп, категориялау үшін де негіз болады. Жаңа нәрсе концептімен салыстырылу арқылы белгілі бір категорияларға телінеді.

Белгілі бір тілдік құралдардың көмегімен берілген концепт адам санасында негізгі концептінің сипаттарының негізде қалыптасып, құрылымға енеді. Сол арқылы концептуалды жүйе үздіксіз сипат алып, бұрыннан бар концептілер жүйесінің көмегімен жаңа мағыналық құрылымдар түзіледі. Концептуалдаудың әр деңгейінде концептуалды мазмұнның тілдік бірліктері адамның ғаламды қалай зерделейтінін, ғаламның қандай сипаттары тілдік формаларда көрініс табатынын айқындайды. Яғни түрлі деңгейдегі тілдік құралдар ғаламның тілдегі концептуалдану жолдарын көрсетеді.

Функционалды-семасиологиялық тұрғыдан алғанда, концептуалды деңгей категориалды мағыналар деңгейі болып табылады. Себебі онда түрлі ақпарат жинақталып қана қоймай, тілді құрылымдап, жүйе ретінде қызмет етуіне негіз болады. Концептуалды деңгей жүйелілікті қамтамасыз етеді, белгілі бір ойды жеткізіп, мәтінді түсіну үшін тілдік таңбаларды реттейді. Түрлі деңгейдегі концептілер мен білімнің түрлі форматтарын, білімнің ұйымдасу тәсілдерін түсіну арқылы ғана адам тілдің қолданысын толыққанды түсіне алады. Концептуалды мазмұнды талдамайынша, тілдік формалардың қолданыс ерекшеліктерін сипаттау мүмкін емес. Тілдің қолданысын сипаттау үшін тілдік бірліктердің қызметін ескеру қажет. Сол себепті тілдік формалардың мағынасы когницияға, тілдік мағынаның концептуалды сипатына байланысты болады. Тілдік мағынаның ерекшелігін түсіну үшін концептуалды жүйені интерпретациялау қажет.

Концептуалды категорияларда болмыс эмпирикалық және вербалды түрде категорияланып, категориалды мағыналар қалыптасады. Таңбаның категориалды мағынасы концептуалды категориялардан көрінеді. Концептуалды категориялар-

дың негізгі ерекшелігі – олар заттардың онтологиялық сипаты мен сөздердің грамматикалық белгілерін қамтиды, яғни «бастапқы» және «кейінгі» категорияларды бірлікте алып, болмыстағы заттар мен олардың сөйлесімдегі зерделенуі арасында концептуалды байланыс орнатады. Концептуалды категориялар жүйесі тілдік және тілдік емес білімдер негізінде құрылып, оларды тілдің түрлі деңгейлерінде репрезентациялайды. Сөздің лексикалық және грамматикалық мағыналары адамның ғалам туралы түсініктерімен, концептуалды жүйемен тығыз байланысты болады. Грамматикалық категорияларға (морфологиялық категорияларға да) жекелеген концептілер емес, категориалды мағыналар негіз болады.

Концептуалды категориялар жүйесі мен олардың арасындағы байланыс үнемі өзгеріп отырады. Сол себепті концептуалды категориялардың нақты шегі болмайды, олар көпқырлы категориалды континуум түзеді. Концептуалды категорияларда өзін құрайтын белгілер де, сол белгіні мүлде жоққа шығаратын белгілер де қамтыла береді. Сол себепті концептуалды категориялар әркелкі сипатта болады. Олар бір орталыққа негізделген. Концептуалдау адамның танымдық қызметіне негізделеді, ол адамның түрлі арна бойынша (тіл арқылы да) алған ақпаратын зерделеп, әрі қарай жүйелейді. Ол жаңа мәндер түзіліп, адамның концептуалды жүйесі мен білімнің мазмұнды оперативті бірліктері ретінде концептілердің қалыптасуына жол ашады.

Концептуалды және семантикалық деңгейлер бірнеше фактілерге байланысты болады. Тілде концептуалдау үдерісінің нәтижесі бейнеленеді, сондықтан концептуалды мазмұн тілде көрініс табады. Тіл ғалам туралы білімнің қалыптасып, жинақталуында, құрылымдалуына (яғни концептуалдау үдерісіне) және концептуалды жүйенің түзіліп, кеңеюіне әсер етеді. Бұл семантиканың екі жақты ерекшелігіне байланысты, яғни семантика концептуалды жүйеге де, тілдік жүйеге де қатысты. Сол себепті семантика тілдік жүйе мен концептуалды жүйені байланыстырушы дәнекер іспетті болады.

Концептуалды жүйеден морфологияның концептуалды кеңістігін құрайтын бөлігін айқындауға болады. Алайда ол концептуалды жүйенің басқа бөліктерінен тыс, дербес бола алмайды. Себебі концепті мазмұны біркелкі сипатта емес, оның түрлі бөліктерін объективтендіру үшін тілдің бірнеше деңгейі қатысады. Когнитивті лингвистикада дәстүрлі лингвистикада сараланған лексика, морфология, синтаксис, семантика сияқты салалар өзара бірлікте қарастырылып, тілдік формаларда көрініс тапқан, адамзаттың ойлау жүйесіне тән жалпы ұстанымдар айқындалады. Әрбір тілдік бірлік терең когнитивті үдерістерді айқындап, мағынаның құрылымдалу тәсілін айқындайтын механизм іспетті. Когнитивті грамматика да, когнитивті семантика да – мағынаның қалыптасу негізі ретінде таным нәтижелерін когнитивті тұрғыдан үлгілеу тәсілі болып табылады.

Лексика санада көрініс тапқан заттар мен құбылыстардың ерекшелігін зерделеп, белгілі бір тілде сөйлейтін, нақты тілдік ұжым танып, игерген ғалам бейнесін репрезентациялайды. Ғалам бейнесі жекелеген құрауыштарын (заттар мен құбылыстарды) ғана емес, сонымен қатар олардың арасындағы байланысты да түйсінуді қажет етеді. Синтаксис ғаламның бөлшектенетін құрауыштарының байланыстарын тексереді. Морфология – тілдік білімді объективтендіретін, ғалам туралы білімді құрайтын сала болып табылады. Онда морфологиялық категориялар мен тұлғалардың тілде қалай концептуалданатыны туралы білім қоры жинақталып, адамның концептуалды жүйесін құруда маңызды орын алатын, ғалам

бейнесін қалыптастыратын «уақыт», «сан-мөлшер», «персоналдылық», «модальділік» т.с.с. негізгі концептілердің тіл туралы білімді құраудағы орны сипатталады.

Ғалам туралы, оның құрылымы туралы жалпы түсінік тілдік бірліктердің лексикалық және грамматикалық категорияларында көрінеді. Тілдік тұрғыдан ерекше маңызды болатын мағыналар грамматикада айқын көрініс табады. Адам психикасы үшін ерекше маңызды болатын концептілер грамматикада бейнеленген. Сол себепті грамматикалық категоризация концептуалды қабат түзуін лексикалық бірліктер арқылы көрініс тапқан концептуалды материалды айқындауға мүмкіндік береді. Грамматика концептуалды жүйенің ең маңызды бөліктерін көрсетеді, грамматикалық категориялар категориалды мәндердің ерекше деңгейлерінің репрезентациялану, объективтену құралы болып табылады. Грамматикалық категорияны зерттеуде тілдік мәндер мен категорияларды қалыптастыратын ортақ когнитивті механизмдерді зерттеудің маңызы ерекше. Ол объективті әлемі бейнесін репрезентациялап, адамның қоршаған ғаламды тану ерекшеліктерін бейнелейді.

Тілде когнитивті, лексикалық және құралдар өзара бірлікте болады. Зерттеушілер адамның ментальді санасындағы ұқсас құбылыстар туралы сөз ете келіп, түрлі атауларды қолданады: грамматикалық түрде көрінетін концептілер, грамматикалық концептілер т.с.с. Л.Талми, Н.Н.Болдырев, Н.А.Беседина еңбектерінде грамматикалық концептілер түрінде көрініс тапқан концептілер ақиқат болмыстағы маңызды ұғымды бейнелеу үшін қолданылатын айтады. Грамматика когнитивті жүйе ретінде тілдің концептуалды құрылымын айқындайтын фактор (мәнбір) болып табылады. Категориалды мағыналар сөз мағынасына негіз болып, тұрпат межесінде көрініс табады. Яғни концептуалды категориялар грамматикалық категорияларды түзеді. Морфологиялық категориялар морфологиялық көрсеткіш ретінде өзіндік мағынаға ие болып, грамматикалық категория құрайды.

Тілдік жүйе үшін маңызды болатын, ғаламның концептуалды бейнесін репрезентациялайтын концептілер морфологияда көрініс табады. Сондықтан негізгі сипаттамалар морфологиялық тұлғалар арқылы, басқа қосымша құралдардың көмегінсіз-ақ көрініс табады. Ал негізгі емес сипаттамалар тілдік репрезентацияның басқа деңгейлерін де қажет етеді. Морфологиялық категориялар мен әмбебап сипаттағы негізгі концептілер арасындағы қатынастар грамматикалық мағына мен тұлғалардың алуан түрлі болуына, сондай-ақ категориалды мағыналар үстеліп, күрделі грамматикалық тұлғалардың қалыптасуына ықпал етеді.

Тіл жүйесіне бағыттталып, ғалам туралы білімдердің тілде көріну тәсілдерін бейнелейтін грамматикалық концептілер лексикалық жолмен берілетін концептілерге қарағанда, **біршама тұрақты** болып келеді. Сол себепті грамматикалық концептілер жалпыұлттық деңгейде стандарттауға бейім болады. Грамматикалық концептілердің тұрақтылығы олардың ғаламның концептуалды бейнесінің категориалды бөлігімен байланысты болуымен де сипатталады. Морфологиялық категориялардың бұл ерекшелігін Қ.Жұбанов та атап көрсетеді: «Тіл өзгереді, бірақ барлық саласы бір қалыпта өзгермейді. Грамматика құрылысы өте шабан өзгереді. Тоқтамай калейдоскоп сияқты өзгерсе, грамматика да болмас еді. Демек, грамматика дегеніміз – тілдің бір қалпының белгілі уақыт ішінде тұрақтауы, орнығуы. Осы арқылы ол дыбыс құрылысының өзгеруіне де кедергі болады. Сондықтан сөздер ұзақ замандар бойы дыбыс құрылысы жағынан бір-бірінен алыстап кетпейді. Бұдан олардың ұластығы байқалады» [3, 258-б.].

Лексика мен грамматикалық жүйе өзара байланысты. Грамматика тілдегі құбылысты бейнелейді, ал лексикаға атауыштық, бейнелеуіштік қызмет тән. Бала бастапқыда нақты болмыс категориялармен таныса отырып, тілдік категориямен танысады. Грамматика болмыспен тікелей байланысты болмайды, сан, шак грамматиканың категориялары нақты категориялармен сәйкес келмейді, грамматика тілдің ішкі құрылымына қатысты болады, ол реляциялық сипатта. Морфологияда морфологиялық категориялар мен тұлғаларда көрініс алған концептуалдау тәсілдері мен жолдары айқындалады. Морфологиялық концептуалдау жолдары мен тәсілдері *тілдің онтологиясына* байланысты болады. Себебі морфология тілдік репрезентация заңдылықтарының концептуалдану құралы болып табылады, ол синтаксиспен бірлікте тілдің ішкі мәні мен қолданыс ерекшеліктерін айқындайды. Яғни морфологиялық тұлға синтаксистік құрылымның элементі ретінде мағына түзуге қатысады. Грамматикалық концептілердің **мазмұны өте жалпы** (абстракттілі) болады. Тілде морфологиялық тұлғалар арқылы берілетін грамматикалық мағыналар дерексіз сипатта болады.

Тілдік білім морфологияның концептуалды кеңістігінде сақталып, репрезентацияланады. Онда тілдік мағына, категориялар мен тұлғалар туралы білімдер сақталып, ғаламның тілде қалай концептуалданатыны көрінеді. Тілдік емес бірліктермен қатар болмыс нысандарының бірі ретінде тіл де концептуалданады. Тілдік білімнің концептуалдану жолдарының бірі – морфология. Морфология деңгейіндегі концептуалдау ерекшелігі – ол білімді құрылымдай отырып, лексикалық жолмен берілген концептуалды материал үшін қабат, тор түзіп, белгілі бір деңгейде лексиканың қажетін өтейді. Грамматикалық ұғымдар **лексикалық концептосфераға үстеледі. Сол себепті қандай да бір сөз табына қатысты болмайтын сөз жоқ.** Әр сөз не зат есім, не сын есім, не етістік ретінде танылады. Ендеше, тілдің грамматикалық құрамының концептосферасы адамның тілдік санасының ажырамас бөлшегі болып табылады.

Когнитивті тұрғыдан алғанда, морфологияның негізгі бірлігі – морфологиялық категория болып табылады, ол сөз тұлғаларында көрініс тауып, парадигмаға бірігеді. Морфологияны морфема деңгейіне қатысты ғана емес, сөздердің түрлі топтарын репрезентациялайтын тұтас морфологиялық құрылымдар деңгейінде қарастыру қажет. Морфологиялық категориялар мен тұлғалар концептуалды деңгейде, негізгі танымдық үдерістер қатарында сипатталады. Морфологияның ғалам туралы білімді тіркеп, жіктеуі, категорияларға бөлуі осыған байланысты болады. Морфологияның категориялау үдерістерімен байланысы морфологияның ғалам туралы білімді қалай объективтендіріп, топтастыратынын да көрсете алады. Морфологиялық бірліктердің когнитивті қызметі ойлау үдерісімен, адамның интеллектуалды және ментальді қызметімен, ақпаратты өңдеу, сақтау, жіктеуімен байланысты болады. Морфологияда концептуалды жүйенің маңызды бөліктері категорияланады. Сол себепті морфологиялық категориялар мен тұлғалар категориалды мағынаның ерекше деңгейінің жалпылану, репрезентациялану жолы болып табылады. Концептуалды жүйенің категориалды бөлігі морфологиялық жолмен берілетін концептілер түрінде көрініс тауып, морфологияның концептуалды кеңістігін құрайды, морфологиялық репрезентацияның тілдегі когнитивті негізін түзеді.

Морфологиялық репрезентацияның тілдік механизмдері ретінде әмбебап сипаттағы негізгі концептілер негізінде морфологиялық категорияға бірігетін

морфологиялық тұлғалар қолданылады. Әмбебап сипаттағы негізгі концептілер морфологиялық репрезентацияның тілдегі когнитивті негізін құрайды. Морфологиялық категориялар арасындағы өзгешеліктер концептіге негіз болған айырмашылықтарға, морфологияда концептуалдаудың түрлі деңгейлерінің қолданылуына байланысты болады. Категориалды мағына ғаламның концептуалды бейнесінің тұрақты компоненті болып табылады. Яғни әмбебап сипаттағы негізгі концептілердің мазмұны тұрақты мағыналардан құралады. Алайда категориалды мағыналардың бәрі морфологиялық жолмен беріле бермейді.

Тілдің грамматикалық құрылымы туралы концептіні меңгеріп, түсіну арқылы вербалды символдарды түсініп, жүйедегі концептілерді қолдануға болады. Сол арқылы концептуалды жүйеде жаңа концептуалды құрылымдар түзуге болады. Жаңадан түзілген концептуалды құрылымдар басқа концептілер мен құрылымдар арқылы адамның танымдық тәжірибесін бейнелейтін концептілермен сәйкес келуі де мүмкін. Осылайша, тілдің көмегімен түзілген концептілердің жаңа, ерекше түрі пайда болады. Яғни тілдік және концептуалды жүйелердің байланысы тілдің концептуалдау нәтижесін бейнелеу қызметімен ғана байланысты емес. Тілдің ғалам туралы білімді қалыптастырып, белгілі бір құрылымға түсірудегі орны ерекше. Яғни тіл концептуалды жүйе құрауда маңызды қызмет атқарады.

Қорыта келгенде, морфологияда тілдік жүйе үшін маңызды болатын, ғаламның концептуалды бейнесін репрезентациялайтын концептілер көрініс табады. Сөйлеушінің ментальді ерекшеліктері уақыт, модальділік, персоналділік, қатынас, сан-мөлшер т.б. негізгі (іргелі) концептілерде көрінеді. Тілге дейін пайда болған концептуалды құрылымдар болмыстағы құбылыстарды тікелей қабылдау, әсерлену нәтижесінде түзіледі; *бастапқы концептілер* концептуалды жүйе құрауда маңызды орын алып, жаңа концептілерді меңгеруде анализатор, интерпретатор қызметін атқарады; тілдің көмегімен түзілген концептуалды құрылымдар концептуалды жүйеге тілдің көмегінсіз енгізуге болмайтын ақпараттар жүйесін құрайды. Алдымен барлық мағына лексика деңгейінде көрініс тауып, кейін олардың ішіндегі ең маңыздылары ғана морфология, грамматика деңгейіне өтеді. Қазіргі кезде тіл білімі тілдің лексикалық, грамматикалық жүйесінде ғаламның концептуалдану ерекшелігін, яғни тілдің ғаламды қалай жіктейтінін, оны қалай көрсететінін, бейнелейтінін зерттеп, табиғи тілдің метатілге айналу үрдісін тексеруді мақсат етіп отыр. Бұл орайда әсіресе грамматикалық категорияға, яғни сөз таптарына семантикалық интерпретация жасау, семантикалық тұрғыдан сипаттау ерекше маңызды болады. Сөз таптарының когнитивті сипаты ғаламды тануда когнитивті құбылыс ретіндегі таным ерекшелігін, тілдің қызметін айқындауға жол ашады.

ӘДЕБИЕТ

1. Павиленис Р.И. Проблема смысла (Современный логико-философский анализ языка). – М.: Мысль, 1983. – 286 с.
2. Момынова Б. Қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика: әлеуметтік-бағалаушы-тық сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 140 б.
3. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.

Материал редакцияға 11.05.2017 жылы түсті.

Г. ИСА¹

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ҚАЗАҚТЫҢ НАНЫМЫНДАҒЫ ОТ ЖӘНЕ ТАБАЛДЫРЫҚ СЕМИОТИКАСЫ

Аннотация: Қандай да бір халыққа тән әлемнің тілдік бейнесі мен дәстүрлі дүниетанымын білдіретін негізгі концептілердің ішінде үй концептісі ерекше орын алады. Ол халықтың тіршілігі мен ой-өрісін көрсететін әмбебап концептілердің қатарына жатады. Бұл мақалада от және табалдырық семиотикасының негізін не құрайды, халықтың әлеуметтік жағдайы немесе діни наным-сенімдер – бұлардың қайсысы концептің құраушы негізі болып табылады деген сұраққа жауап ізделінді.

Қазақ халқының сакралдық, яғни кие ұғымына қатысты қалыптасқан от және табалдырық концептілері ерекше қызығушылық танытып отыр. Бұның астарында халықтың басқа әлеммен, тірілердің әлемінен тыс дүниемен байланысы жатыр. От, ошақ – жалпы адамзат ұғымында ерекше қасиетке ие түсінік. Отқа байланысты немесе оттың қатысымен жүргізілетін көптеген әдет-ғұрыптар – бұл сөзіміздің айғағы.

Тақырыбы: Қазақтың нанымдарындағы от және табалдырық семиотикасы

Түйін: Мақалада қазақтың нанымдарындағы от және табалдырық семиотикасы жайында сөз болады.

Тірек сөздер: семиотика, символ, концепт, семантика.

Тема: Семиотика огня и порога в верованиях казахского народа

Резюме: В статье рассматривается семиотика огня и порога в верованиях казахского народа.

Ключевые слова: семиотика, символ, концепт, семантика.

Subject: Semiotics of fire and threshold in the beliefs of the Kazakh people

Abstract: The article considers semiotics of fire and threshold in the beliefs of the Kazakh people.

Keywords: semiotics, symbol, concept, semantics.

Тұрғын үй кеңістігіне қатысты ұлттық концепт жүйесін құруда үйдің сакралдық мәнге ие бөліктерінің семиологиясы ерекше. Баспана, үй – адамның өмірінің басым бөлігі өтетін меншіктік сипаттағы қасиетті ұғым. Оған қатысты айтылатын «туған үй», «қара шаңырақ», «кіндік қаны тамған жер», «отбасы» деген сөздердің барлығы нанымдық дискурсты құрайтын үй бөліктерінің семиотикасы әртүрлі ұлттық символдық мәндерге ие. Бұл мақалада қазақ халқының әдет-ғұрыптарына сай үйдің от, ошақ және табалдырық туралы дәстүрлі түсініктерін мысалға ала отырып, үйдің аталмыш бөліктерінің кейбір семантикалану қағидалары туралы сөз болмақ.

Қандай да бір халыққа тән әлемнің тілдік бейнесі мен дәстүрлі дүниетанымын білдіретін негізгі концептілердің ішінде үй концептісі ерекше орын алады. Ол

халықтың тіршілігі мен ой-өрісін көрсететін әмбебап концептілердің қатарына жатады. Бұл мақалада от және табалдырық семиотикасының негізін не құрайды, халықтың әлеуметтік жағдайы немесе діни наным-сенімдер – бұлардың қайсысы концептің құраушы негізі болып табылады деген сұраққа жауап ізделінеді.

Қазақ халқының сакралдық, яғни кие ұғымына қатысты қалыптасқан от және табалдырық концептілері ерекше қызығушылық танытып отыр. Бұның астарында халықтың басқа әлеммен, тірілердің әлемінен тыс дүниемен байланысы жатыр.

От, ошақ – жалпы адамзат ұғымында ерекше қасиетке ие түсінік. Отқа байланысты немесе оттың қатысымен жүргізілетін көптеген әдет-ғұрыптар – бұл сөзіміздің айғағы. Оттың басты символдық ұғымдары:

1) тіршілік көзі (жылу, ас пісіру, қорғаныс); Қазақтарда От-Ана деп отты киелі тұту ғұрпы оның тіршіліктің бастауы, адамның өмір сүру қабілетін қамтамасыз етуші рөлінен туындаған тәрізді. Отты ана деп дәріптеудің тағы бір себебі – отты өшіріп алмай, сақтаушы қашанда әйел болған. Ері аң аулап, отбасын азықпен қамтамасыз ету жолында, жаугершілік замандарда көбіне түзде жүрсе, оттың өшпеуін қадағалау міндеті әйелдің мойнында қалады. Сол себепті оттың барлық қыр-сырын әйел меңгерген, отқа қатысты ырымдардың көбін әйелдер атқаратыны да сондықтан. Бұл жаңа түскен келіннің отқа май құюы өзі келін болып кіріп жатқан шаңырақтың отын маздатып жағу тілегінен туған тағы да сол әйелдің отбасындағы қызметіне байланысты. Мақалада оттың аналық, әйелдік сипатының тағы бір дәлелі ретінде онда қыз баланың кіндігі мен жолдасының көмілетіндігі айтылады.

2) емдік қасиеті; Оттың емдік қасиетін оның тылсымдығымен емес, адамдардың оны қолдану тәжірибесіндегі жинақталған білімімен байланыстырған жөн. Ежелгі гректердің атақты емшісі Гиппократтың «Дәрі жазбайтынды темір жазады, темір жазбайтынды от жазады, от жазбайтын ауру емделмейді» деген сөзі оттың осы қасиетіне берілген алғашқы медициналық бағалардың бірі деп білеміз. Қазақ арасында отпен тазарту, отпен аластау, жылумен емдеу сияқты ем түрлері жиі қолданылады.

3) өлілер әлемімен байланыс. Осы мақаланың зерттеу нысаны болып отырған да осы төртінші символы.

Оттың аталып кеткен практикалық қасиеттерімен қатар оның сакралдық орталық ретіндегі рөліне тоқталып өтсек. Баланың өмірге келуіне байланысты туындайтын түрлі әдет-ғұрыптардың ішінде оның оттың басы, ошақтың қасына байланыстырыла орындалатындары ерекше көңіл аудартады. Түркі жұртына тән салт-жоралғыларға шолу жасасақ, баланың қағанағын ошақтың қасына көму дәстүрі көпшілік халықта бар екенін көруге болады. Бұл дәстүрді қалмақтар, алтай, саха, эвенкілер ұстанады. Ал буряттарда оны киіз үйдің солтүстік жағына, яғни әйелдер жағына көмеді. Бұл салттың басты сакралдық міндеті – туған үймен байланысты үзбеу және ересек адамның ауруынан тез жазылуы үшін оған өзінің қағанағы көмілген жерге келіп қуат алу мүмкіндігін беру [1, 58].

Қазақтың салты бойынша, баланың кіндігі оттың басына не табалдырықтың астына көміледі. Гендерлік семиотикасының ерекшелігі – ер баланың жолдасын елге қорған болатын түздің адамы ретінде үйден атшаптырым алыс жерге, ал кіндігін «шаңырақтың иесі» деп табалдырықтың астына көмген. Қыз баланың кіндігі оттың орнына көміледі. Бұндағы басты символдық ой – қыздың отбасының ұйтқысы, қазан-ошақтың иесі болатындығы. Әйелдің отқа тікелей қатысы туралы

жоғарыда айтылғандай, от тұтату көздеріне зәруліктен туған әрекет әйелді отбасынан алшақтатпай ұстаған. Кез келген уақытта от жағып, ас пісіру немесе салқын күндері оттың жылуын сақтап тұру белгілі бір адамның отбасында үнемі болуын міндеттеді. Қара бала, қара қазан қамы үшін ат үстінен түспейтін ерлер бұл міндетті атқара алмайды, сол себепті бұл әйел адамның мойнына ілінді. Осылайша әйелдің отанасы, оттың иесі ретіндегі символдық белгісі қалыптасты.

Баланың кіндігін оттың басына немесе табалдырықтың астына көму баланың отбасына, ата-анасына, Отаны – кіндік қаны тамған жерге қашанда қайтып оралуын көздейтін шара. Ана мен баланы байланыстырып тұратын кіндіктің әрдайым жалғастырушы міндетін халық осылай мәңгілік символмен белгілеген.

Осыдан барып от пен табалдырыққа қатысты ырым-тыйымдар пайда болған. Отқа қатысты отты шашуға, басуға, одан аттауға болмайды, отқа түкірмейді деген тыйымдар әлі күнге дейін сақталып келеді. Бұл тыйымдардың барлығының басты идеясы – отбасының берекесін сақтау, яғни адам ағзасының бір мүшесі көміліп жатқан сол жерді былғамау, арамдамау, қадірлеу.

Сонымен қатар қазақтың ырымы бойынша, түнде күл шығармайды және күл төгілген жерді баспайды. Бұның да өзіндік түсінігі бар. От – тазару символы болса, одан шығатын қалдық – күл – адамның, тіпті түгелдей бір отбасының бойындағы жаманшылықтың өртенген, күл болып жоғалған бейнесі. Оны басып, үйге кіру үйден кеткен жаманшылықты қайтадан үйге алып келгенмен бірдей. Сол себепті «күлді бассан, аяғың ауырады» деген сияқты тыйым сөздер бұндай әрекеттерден тыйып отыру үшін айтылады. Оттың қазақтар үшін тазартушылық қасиетке ие киелі ұғым екенін Шоқан Уәлиханов та атап өткен [2, 10].

Тыйым сөздермен қатар отқа қатысты алғыс-қарғыстардың да болуынан от, ошақ ұғымына байланысты әріден келе жатқан ерекше бір маңызды әрі нәзік қарым-қатынас қалыптасқанын аңғару қиын емес. «Отың өшпесін», «Түтінің түзу шықсын», «Шырағың жансын» деген баталы сөздер отбасын құруды, балалы-шағалы болуды меңзейді. Ал «Оты өшкір», «Ошағың сынғыр/қирағыр» «Жанбай өшкір» сияқты қарғыстар ұрпақсыз қалуды, қазаны тілеу ретінде айтылады.

Үйдің сакралдық міндет атқарушы тағы бір бөлігі – табалдырық.

Ақын Несіпбек Айтұлының «Табалдырық» атты өлеңі

«Халқыма қадірменді, табалдырық!

Тұрасың әр уақытта алаң қылып.

Үлкендер «Баспа!» дейді,

Аттап өтем,

Сыр бар-ау, ар жағында алар біліп...» –

деген жолдармен басталады. Табалдырықты баспау тыйымының астарында да халықтың кие туралы ұғымы жатыр. Осы мақаланың бас жағында атап өтілгендей, табалдырықтың астына баланың кіндігі мен жолдасын көму салты қазақтар мен басқа да біраз түркі халықтарында бар.

Сонымен қатар шығыс славяндардың тұрмыс-салттарын зерттеген ғалым А.К.Байбурин осы халықтың табалдырық астына шетінеген балаларды көму дәстүрін атап өтеді: «...С этим же комплексом представления соотносится обычай захоронения под порогом умерших без крещения детей. ...Вероятно, в связи с этим обычаем порог соотносится с культом предков. Захоронение у порога дома еще больше усиливало представления о том, что сразу за/под порогом начинается не просто иной мир, но мир мертвых» [3, 138].

Қазақтардағы шетінеген шарананы табалдырыққа қойып жерлеу салты ғалым Әділ Ахметовтің еңбегінде де аталып өткен [4, 64]. Демек, табалдырықты баспау – отты, ошақтың орнын қастерлеумен барабар мағынадағы тыйым. Баланың кіндігі не жолдасы, жоғарыда айтып кеткендей, адам ағзасының мүшелері әрі дүниеге адам келетін тылсым дүниенің бір сыры ретінде ерекше жұмбаққа толы. Оның үстіне бірнеше жылдар бойы мұра болып келе жатқан үйдің орны өмірден озған бірнеше ұрпақтың сол ағза мүшелері сақталатын қасиетті орынға айналған. Халық бейіттерден қалай қорқып, оларды қалай қастерлесе, табалдырыққа қатысты да сондай көзқараста болған. Алайда бұл символ теріс мәнде, қандай да бір қорқыныш, үрей тудыратын мағынада емес, керісінше, өткенмен байланыс, сол арқылы бүгінгіні қорғау идеясын ұсынады. Табалдырықты баспай, аттап өту – сыртқы әлемнен ішкі әлемге енгенде өлілер тыныштығын бұзбау не өлілер әлеміне соқпай өту нанымнан туындаған тәрізді. Сонымен бірге табалдырыққа отырмау, үстіне шығып тұрмау тыйымдары да осы қағидаға сәйкес туған.

Табалдырық концептінің әйел бейнесімен байланыстылығы біздің дінімізге де жат емес. Ибраһим Пайғамбар келінін табалдырыққа теңеп, бірінші келінінің қанағатсыздығына көңілі толмаған жолы ұлына «табалдырығыңды ауыстыр», ал екінші келініне риза болған жолы «табалдырығыңды бекіт» деп айтқан өсиетінде әйелдің отбасы берекесін сақтаушы бейнесі үйдің босағасын мықтап ұстап тұратын тірек, сырттан ит, мал, жәндіктердің кіруіне тосқауыл болатын шегара ретінде берілген («Ибраһим» сүресі, 7-аят).

Бүгінгі күні еркінен тыс басып алып қашып келген қыз аттаған босағасынан кері шығуы үшін табалдырыққа ақша тастап барып аттап шығу ырымы да әруақтарға деген құрметті білдіреді. Бұл жерде табалдырықтың киелілік символын әруақтарды құрметтеу мәні ашып тұр.

Бүгінгі күні табалдырық бұл міндетінен айырылса да, тыйым сөз әлі күнге дейін жоғалған жоқ. Жаңа әдет, жаңа ғұрып бұл тыйымның мәнін өзгертіп, «табалдырықта тұрсаң, бойың өспей қалады» деп, тек балаларға қарата айтылады. Бірақ табалдырық сөзінің мағынасы кеңейді. Әсіресе оқу орындарына қатысты көп айтылатын табалдырық сөзі өзінің бастапқы концептілік тұрақты тіркес жүйесіндегі символдық мәнін сақтап қолданылады, мысалы, «мектеп табалдырығын аттады» (табалдырықты баспады, онда тұрмады және т.б.). Бұл мысалда табалдырықты баспау әрекетінің уәжі толығымен жойылып (не үшін аттау керектігі маңызды емес) қана қоймай, сонымен бірге оның локусы да ауыстырылды, яғни отбасының құндылықтарын сақтайтын табалдырық емес, бұл кез келген мекеменің, оқу орнының табалдырығы бола алады.

Сонымен, өткен мен бүгінгінің нанымдық дискурсын талдай келе, қазақтың ұлттық кодының семиотикалық жүйесіндегі отбасы және табалдырық символдарының мәні жөнінде мынадай тұжырымдар жасауға болады:

1. оттың басы мен табалдырықтың сақралдық мәнге ие болуы тікелей олардың архетиптік мағынасына байланысты;

2. от та, табалдырық та шегаралық, меншіктік мәнге ие.

3. бұл екі ұғымның да тірілер әлемінен тыс дүниемен байланыс орнатушы символдық мәні сақталған.

4. қазіргі күні сақралдық мағыналары көмескіленіп, жаңа мәндерге ие болса да тұрақты сөз тіркестеріндегі символдық мағыналары сақталған.

ӘДЕБИЕТ

1. Батоева Д.Б., Галданова Г.Р., Николаева Д.А., Скрынникова Т.Д. Обряды в традиционной культуре бурят. – М.: Вост.лит, 2002. – 63 с.
2. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Ғылым, 1996. – 201 б.
3. Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. –Л.: Наука, 1983. – 56 с.
4. Ахметов Ә. Эвфемизмдердің жасалу жолдары мен тәсілдері. –Алматы, 1995. – 5 б.

Материал редакцияға 15.04.2017 жылы түсті.

Қ.К.КЕНЖЕҚАНОВА¹

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ PhD докторы

**САЯСИ ДИСКУРСТАҒЫ «САЯСАТ» КОНЦЕПТІСІ:
«САЯСАТ – БҰЛ ПРЕЗИДЕНТ»**

Аннотация: Бұл мақалада саясат концептісін «*саясат – бұл Президент*» когнитивтік парадигмасы арқылы мән-мағынасын ашып көрейік. «**Саясат – бұл Президент**» мағыналық тобы арқылы «саясат» концептісінің мәні ашыла түседі және ол *елбасы, тұңғыш президент, көшбасшы, тұлға, басшы, саясаткерлер* сияқты лексикалық бірліктердің көмегімен қазақ танымында репрезентацияланады. Қазақ қоғамы үшін саясат не десеңіз, ол ең біріншіден, *Елбасы* есімімен, тұңғыш президенттің жүргізіп отырған саясатымен байланыстырылады. Бұл арада «саясат» концептісінің мағынасы саясат пен президенттің өзара байланысы негізінде ашылып, олардың бір-бірін толықтырып жататындығын аңғарамыз.

Саяси ақпарат кеңістігінің өзегін құрайтын «саясат» концептісінің «саясат – бұл Президент» мағыналық тобы «**Тұңғыш Президент**» лексикалық бірлігі көмегі арқылы да репрезентациялануын атауға тұрарлық. Себебі Президент атауы біздің елімізде алғаш рет Н.Ә.Назарбаевтың есімімен байланысты болғандықтан, негізі ассоциациялардың бірі ретінде тұңғыш президент ұғымы ойға да, тілге де орала кетеді.

Тақырыбы: Саяси дискурстағы «саясат» концептісі: «саясат – бұл Президент»

Түйін: Мақалада саясат жайында және саясат дискурсындағы «саясат» концептісі ашылып беріледі.

Тірек сөздер: саясат, концепт, прагматика, лингвомәдениеттану.

Тема: Концепт «политика» в политическом дискурсе: «Политика – это Президент»

Резюме: В статье описываются проблемы политики, и исследуется концепт «политика» в политическом дискурсе

Ключевые слова: политика, концепт, прагматика, лингвокультурология.

Subject: Concept «Politics» in political discourse: «Politics is the President»

Abstract: The article describes the problems of politics and explores the concept of «politics» in political discourse

Keywords: politics, concept, pragmatics, linguoculturology.

Концепт когнитологиядағы маңызды ментальды құрылымдардың бірі болып табылады. Концепт әр тұстан қарастырылып келе жатыр. Лингвомәдениеттану тұрғысынан зерттеген отандық зерттеушілердің бірі Ш.К.Жарқынбекованың пікірі бойынша, концепт – «шындықты, сыртқы әлемді тануды бейнелейтін өнім ретінде кешенді, құрылымдалған, ментальды, мағыналық жасалым. Ол белгілі бір тілдік формада мағыналық, образдық және құндылықтар тізбегінен тұрады» [1, 18 б.].

Ал М.Г.Күштаева: «Концепт адамзаттың, халықтың, ұлттың ойлау өрісі мен дүниетанымын танып түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен бірге концепт белгілі бір мәдениетті танудың кілті болып табылады. Яғни, концептіге ұлттық сипат тән», – дейді [2,7 б.]. Ал А.Б.Әмірбекова: «Концепт тұлғаның өзіндік танымдық стилін анықтайды. Концепт – адам тәжірибесіндегі идеалды түсініктің ең кішкене бірлігі. Ол – білімді тарату, сақтау және өңдеудің негізгі бірлігі. Белгілі бір мәдени болмыстың негізгі ұясы», – деп пайымдайды [3, 9 б.]. Профессор Т.Н.Ермекова концептіні ұлт танымы тұрғысынан қарастырып, бата-тілектердегі концептінің лингвотанымдық табиғатын түсіндіреді [4].

Концепт құрамында үнемі этномәдени компоненттің болуын зерттеуші Н.Ф.Алефиренко да растайды: «Концепт – когнитивтік (ойлау) категорияны, «мәдениет жадының» орталық бірлігі, білім кванты, сипаттамалық-образдық типтегі күрделі құрылымдалмаған мазмұндық жасалым» [5, 17 б.].

Медиа мәтіннің прагматикасын зерттеген Қ.Есенова жалпы мерзімді басылымдар беттерінде кездесетін қоғамдық-саяси концептілердің концепт тануының мынадай негіздерін алға тартады:

1) аталмыш терминдердің қазіргі таңда газет мәтіндерінде жиі қолданысқа түсіп, өзекті, базалық ұғым ретінде әртүрлі мән-мазмұнда танылуы;

2) бұл ұғымдардың қызметі, айналасына әсері, эксплициттік, имплициттік көріну дәрежесі шеңберінің кеңеюі;

3) бұл ұғымдар туралы адамзаттың танымы мен таныту барысындағы мазмұндық ерекшелігі (ұлттық, мәдени, ғылыми, тарихи, жалпы энциклопедиялық білімдерінің негізінде тану және таныту) [6, 256].

Алдымен саясат сөзінің мағынасын айқындап алайық. Саясат зат. 1. Елді басқару ісін жүргізу, таққа, билікке ие болу, араласу, ел билеу ісі; 2. (грек. politika) мемлекет қызметінің формасын, міндеттерін, мазмұнын анықтауды көздейтін әлеуметтік топтар арасындағы қарым-қатынасқа, билікті ұстап қалу мен пайдалануға байланысты қоғамның өмір сүру әрекетінің саласы; 3. Мемлекеттер арасындағы, сондай-ақ мемлекет ішіндегі билікке ие болуға немесе биліктің таралуына, шоғырлануына ықпал етуге қатысты әдетте шын мақсатты шебер жасырылған, бүркемеленген айралы шаралар; 4. Қоғам өмірінің жекелеген саласында қандай да бір мақсатты көздейтін жалпы елішілік істерді жүзеге асыру шаралары; 5. Билік басындағы жеке тұлғаның немесе шағын топтың ел билеудегі ерекше қолтанбасы, әдіс-айласы, бағыты мен амалдарының кешені; 6. Ұжымның, мекеменің өз мақсат-мүдделерін жүзеге асыру бойынша іс-қимылы, оның әрекет, қызмет ету үлгісі; 7. Ауыс. Ел билігінің тұтқасын ұстағандар; 8. Ауыс. Амал, айла-шарғы, құрал [7, 54 б.].

Ал Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі саясатты былайша анықтайды: «Саясат – белгілі бір таптық мүдделерді қорғауға бағытталған өкімет орындарының, қоғамдық таптардың ел басқарудағы ішкі және сыртқы қарым-қатынастарының әрекет өрісі, ұстаған бағыты» [8, 224 б.].

«Саясат» концептісі – маңызды әлеуметтік және саяси концептілердің бірі. Қазақ мерзімді басылымдар материалдарындағы саяси дискурсты зерттеу барысында саясат компонентімен тіркесіп келетін және саясаттың тармақтарын көрсететін келесідей тілдік бірліктер газет беттерінде жиі қолданылатыны анықталды: *мемлекеттік саясат, дін саласындағы саясат, этносаясат, ұлтаралық қатынас саясаты, сыртқы саясат, ішкі саясат, әлеуметтік саясат, Әзірбайжанның мемлекеттік саясаты, жастар саясаты, Қазақстан саясаты, Елбасы саясаты,*

президент саясаты, кадр саясаты, Ресей саясаты, тіл саясаты, «орыстілді қауымның мүддесін қорғау» саясаты, халықаралық саясат, әлемдік саясат, Ресей империясының ұлтсыздандыру әрі рухсыздандыру саясаты, билік саясаты, Ресейдің қазіргі саясаты және т.б.

Бұл мақалада саясат концептісін «саясат – бұл Президент» когнитивтік парадигмасы арқылы мән-мағынасын ашып көрейік. «Саясат – бұл Президент» мағыналық тобы арқылы «саясат» концептісінің мәні ашыла түседі және ол *елбасы*, *тұңғыш президент*, *көшбасшы*, *тұлға*, *басшы*, *саясаткерлер* сияқты лексикалық бірліктердің көмегімен қазақ танымында репрезентацияланады. Қазақ қоғамы үшін саясат не десеніз, ол ең біріншіден, *Елбасы* есімімен, тұңғыш президенттің жүргізіп отырған саясатымен байланыстырылады. Бұл арада «саясат» концептісінің мағынасы саясат пен президенттің өзара байланысы негізінде ашылып, олардың бір-бірін толықтырып жататындығын аңғарамыз. Мысалы:

Бүгінгі таңда Нұрсұлтан Назарбаевтың жүргізіп отырған кемел саясатының нәтижесінде тәуелсіз еліміз өз тарихында болмаған жетістіктерге қол жеткізді (Е.Қ., 30 қараша 2013).

Келтірілген мысалда Қазақстан саясаты *Елбасымыз жүргізіп отырған саясат* екендігі айтылып, ел саясатының бүгінгі жетістігі президентпен байланыстырылады. Олай болатыны да заңды.

Ал келесі мысал елді қиын-қыстау кезде «саясат сахнасына» көтере білген әлемдік деңгейдегі тұлға – **Елбасы** бейнесімен беріледі:

Ел басына күн туған қиын-қыстау кездерде небір таңдаулы тұлғаларды тарих пен саясат сахнасына шығара білген қазақ халқында мұндай таңдаулы тұлға бар болатын. ... Қазақстан – бүгінде іргесі берік, ынтымағы жарасқан, экономикасы қуатты, саяси жүйесі сараланған, өз жолын, өз болашағын айқындаған, әлемдік қауымдастық алдындағы беделі биік мемлекет. Оның туған халқын заманының сан алуан сынынан аман алып шығып, биіктен биікке бастап келе жатқан, әлем таныған тұлға – Елбасы бар. Ендеше, Елбасымен бірге өркениет биігін бағындыра берейік, ардақты ағайын! (Е.Қ., 2 шілде 2014).

Көріп отырғанымыздай, саясаттың мәні елді басқарушы президент – **Елбасы** бейнесі арқылы ашылады.

Жалпы, осы «елбасы» деген сөз – журналистер қауымымен жасалған ұтымды, тілдік қолданысқа жеңіл, ешқандай қиындық тудырмаған, тез қолданысқа еніп кеткен сөз. Халық оны жақсы қабылдады.

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде елбасына мынадай анықтама берілген: елбасы зат. жаңа. (лат. praesidens) – өкімет басшысы, президент [9, 220 б.]. Ал журналистер қауымы оған пафосқа толы анықтама береді: *Елбасы деген – асқақ абырой, биік беделдің төрі* (Е.Қ., 18 маусым 2014). Бұдан басқа БАҚ беттерінде Елбасына мынадай анықтамалар берілген: *Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев – қоғамды топтастырушы басты тұлға* (27 тамыз 2013); *Елбасы – халықтың мызғымас бірлігі мен елдің ойдағыдай дамуының символы* (1 шілде 2014); *Елорданың авторы да, архитекторы да – Елбасы* (6 шілде 2013); *Қиындықтарда көш бастайтын, тузу жолмен алып жүретін, тұрақтылықтың кепілі болатын адам-ды қазақстандықтар дөп таныды. Ол – Елбасы* (6 сәуір 2011).

Саяси ақпарат кеңістігінің өзегін құрайтын «саясат» концептісінің «саясат – бұл Президент» мағыналық тобы «Тұңғыш Президент» лексикалық бірлігі көмегі арқылы да репрезентациялануын атауға тұрарлық. Себебі Президент атауы біздің

елімізде алғаш рет Н.Ә. Назарбаевтың есімімен байланысты болғандықтан, негізі ассоциациялардың бірі ретінде тұңғыш президент ұғымы ойға да, тілге де орала кетеді. Мысалы:

... *Қазақ тарихының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев біздің жаңа дәуірдегі мемлекетіміздің бүкіл мақсат-мүдделерін өсіп, өркендеуін тереңнен әрі кеңінен толғап, көп халықтың көкейінде жүрген сан алуан сұрақтарға толымды жауап берді* (Е.Қ., 4 шілде 2014).

Келесі тілдік бірлік – **Ұлт Көшбасшысы**. Ол да «саясат – бұл президент» мағыналық тобының мәнін аша түседі. Мысалы:

Иә, аталған алпауыт мемлекеттердің басшылары біздің Ұлт Көшбасшысын құрметпен ортаға алып, Жер бетіне үлгі боларлық бастаманың авторы ретінде құрметтеді (Е. Қ., 3 шілде 2012).

Қызмет баспалдақтары Нұрсұлтан Назарбаевтың тұлғалық қасиеттерін бүкіл әлемге паш етті. Нәтижесінде әлем таныған Көшбасшыға айналды (Е.Қ., 1 желтоқсан 2012).

– *Мені қолдаған барлық қазақстандықтарға алғыс айтқым келеді!* – деді **Қазақстан Көшбасшысы** (5 мамыр 2015).

Ұлы Көшбасшының көрегендігімен барлық саланы қамтитын және үздіксіз өсуді қамтамасыз ететін жаңғыртулар мен қуатты серпелістер елімізде ең дамыған мемлекеттер қатарын қосары даусыз (25 сәуір 2014).

Келтірілген мысалдардан Көшбасшы тілдік бірлігінің **Ұлт Көшбасшысы**, **әлем таныған Көшбасшы**, **Ұлы Көшбасшы**, **Қазақстан Көшбасшысы** деген түрлері де президент мағынасында, тең дәрежеде қолданып жүр.

«Саясат» концептісінің мәні ел тізгінін басқарып отырған президенттің тұлғалық ерекшеліктерімен қазақ тіліндегі мерзімді басылымдар беттерінде вербалданған. «Саясат – бұл Президент» құрылымының бейнелі репрезентациясы – **тұлға**. Тұлғаға түсіндірме сөздікте келесідей анықтама береді: «Тұлға – белгілі бір елдің танымал адамы, қоғамға еңбегі сіңген қайраткер, айтулы азамат; жеке адамдардың өзіндік адамгершілік, әлеуметтік, психологиялық қырларын ашып, адамды саналы іс-әрекет иесі және қоғам мүшесі ретінде жан-жақты сипаттайтын ұғым» [10, 417 б.]. Ал Елбасы сол анықтамалардың жиынтық образы болып отыр. Қазақстан халқының бұрыннан аңсап келген егемендігі мен тәуелсіздігін дұрыс басқарып отырған, ел тізгінін дұрыс бағыттап, жол сілтеп, ұлтты ұйыстырып отырған ұлт көшбасшысының тұлғалық қасиеттері баспасөзде түрліше беріледі: *таңдаулы тұлға, әлем танып, мойындаған тұлға, алып тұлға, тарихты жасайтын тұлға, бүкіл қазақтың мақтанышына айналған ерекше тұлға, саяси тұлға, әлем басшыларына үлгі боларлық тұлға, арманды шындыққа айналдырған тұлға, бүкіл қазақтың мақтанышына айналған тұлға, қоғамды топтастырушы басты тұлға, демократиялық тұлға және т.б.* Мысалы:

Ал біздің Елбасы туралы тарихты жасайтын тұлға деген сөзді күмәнсіз айтуға болады (А., 1 шілде 2014).

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті, Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев – қоғамды топтастырушы басты тұлға (27 тамыз. 2013).

Бүгін Елбасымыз Ата Заңымыздың кепілі және нағыз демократиялық тұлға ретінде бұрын әлемдік саясатта болмаған тарихи қадам жасады (1 ақпан 2011).

Елбасының тағы бір кең тараған атауы – **басшы**. Саясат елді басқарып отырған басшысымен, оның жүргізіп отырған саясатымен бағаланады. Мысалы:

Алматының зиялы қауымы **Елбасының басшылығымен** еліміз тек үлкен экономикалық табыстарға қол жеткізіп қана қоймай, өзінің басты рухани құндылықтары – халық арасындағы достықты, бейбітшілік пен келісімді сақтай алғанын атап көрсетті (Е.Қ., 4 сәуір 2015).

«Қазақстандағы қоғамдық келісім, ең алдымен, қазақтың келісімі екенін мықтап есте ұстаған абзал. Татулық пен тұрақтылық ел иесі ретінде ең алдымен қазаққа керек», – деген еді **Қазақстан басшысы** (Е.Қ., 16 сәуір 2014).

Елбасының басшылығымен талай мақсаттар іске асып, еліміз терезесі тең мемлекеттердің біріне айналып отыр. Қазақстан басшысының кемеңгер саясаты арқасынды жұртымыз тыныш, еліміз аман. Ол да газет беттерінде вербалданып жүр. Мысалы:

Астананы ауыстыру – дәуірлік оқиға. Гүлденуге жол ашу астананы құрудан басталады. Бұл ең алдымен – біздің Елбасымыздың еңбегі. **Оның басшылығымен** біздің мемлекетіміздің өткен жолы – өркендеу мен жасампаздықтың жолы (Е.Қ., 5 қараша 2014).

Әлемдік саясаттағы, экономика, мәдениет, құрылыс, білім және т.б. салалардағы алған асуларымыз 20 жылда жүрген сара жолымыздың дұрыстығын айғақтайды. Мұның бәрі **Мемлекет басшысының сындарлы саясатының** арқасында, еліміздегі бірлік, келісім, татулық аясындағы ата-бабаларымыз аңсаған армандарға қол жеткізгеніміз болып табылады (Е.Қ., 27 тамыз 2011).

Саясат үнемі президент басшылығымен байланыстырылады, сәйкесінше бағаланады. Мемлекет басшысының саясатына үнемі жағымды бағалау тән. Мысалы:

Мемлекет басшысының сарабал саясаты халықтық қолдауға ие болған, адамзат құқықтарын бағалай білетін, қоғамдағы азаматтық құқықты жоғары қоятын, зайырлы, демократиялық жолды таңдаған Қазақстанның әлемдік қоғамдастықтағы беделі жыл сайын арта беретіні ақиқат! (30 тамыз 2011).

Президент елдегі, елдің саясатындағы ең бірінші тұлға болғандықтан, ол – өзінің жүргізіп отырған саясатымен белгілі саясаткер. Сондықтан да «саясат – бұл Президент» құрылымының мағынасын ашатын келесі репрезентациясы – **саясаткер**. Мысалы:

Мемлекет басшысы Н. Назарбаев өзінің азаматтығын, ерлігін, **көреген саясаткер** екендігін дәлелдеп, аса ажал апанын жапты. ... Тоқтаусыз дамып келе жатқан мына дүниедегі тірі жанды құртатын қаруға да біраз тыйым салынды. Бұның барлығы Қазақстанның жеңісі, **Елбасы саясатының** кемеңгерлігінің үлкен көрінісі әрі дәлелі де (Е.Қ., 31 тамыз 2012).

Елбасы көптің бірі ретіндегі саясаткер ғана емес, әлемдік деңгейде танымал саясаткер ретінде бүкіл әлемге мәлім. Мысалы:

Міне, сондықтан да **әлемнің маңдайалды саясаткері** Президент Нұрсұлтан Назарбаевты Қазақстан мемлекеттігінің негізін қалаушы және бүкіл халықаралық қоғамдастықтың ризашылығы мен құрметіне ие болған жаһандық, өңірлік бейбіт бастамалардың авторы ретінде таниды (Е.Қ., 28 қараша 2012).

Жалпы, президент – саясаткер, басшы, тұлға сияқты тілдік бірліктердің жиынтық образы:

Бұл тек қана болашағын болжай білетін, кемел ойдың иесі, сонымен бірге еліне, халқына шынайы қамқорлық, жанашырлық жасай білетін Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев сияқты **әлемдік саясаткердің, дана басшының, тарихи тұлғаның қолынан келетін ғұламат ұлы іс** (3 шілде 2013).

Сонымен, «саясат – бұл Президент» құрылымының бейнелі репрезентациялары баспасөз беттерінде түрліше вербалданып отыр. Газет беттерінде вербалдануына қарай оның мынадай мағыналық топтарын атаса болады:

- 1) *ел билеушісі ретінде* – елбасы, ұлт көшбасы, тұңғыш президент;
- 2) *тұлғалық қасиеттері бойынша* – таңдаулы тұлға, әлем танып, мойындаған тұлға, алып тұлға, бүкіл қазақтың мақтанышына айналған ерекше тұлға, саяси тұлға, әлем басшыларына үлгі боларлық тұлға.
- 3) *даналығы мен көсемдігі бойынша* – ел бағына туған Ер, кемел ойлы кемеңгер, ерекше жаратылған табиғи дарын иесі;
- 4) *әлемдік мәртебесі бойынша* – Түркі жұртының көсемі, әлем басшыларына үлгі боларлық тұлға, әлем таныған Көшбасшы;
- 5) *қазақи құндылықтар бойынша* – Құдайдың бергені, Алла тағаланың Алаш жұртына берген ең үлкен сыйы, өз елінің адал перзенті, Ата Заңның бұлжытпай орындалуының кепілі, дем беруші, Қазақстан, қазақ шыққан төр, Астананың түпқазығын орнатушы, өз дәуірінің батыры.

Сонымен, «саясат» концептісі, ең біріншіден, «саясат – бұл Президент» құрылымының құрамына кіретін лексикалық репрезентациялардың негізінде оның мағынасы ашыла түседі, өйткені олар адам санасының тұңғығындағы білімдер мен құндылықтарды ерікті және еріксіз түрде «оятады». Сөйтіп, саясаттың тіні – елбасы екендігін дәлелдей түседі.

ӘДЕБИЕТ

1. Жаркынбекова Ш.К. Языковая концептуализация цвета в казахском и русском языках: автореф. ... док. филол.наук. – Алматы: КазНУ, 2004. – 49 с.
2. Күштаева М.Г. «Тары» концептісінің семантикалық құрылым мен лингвомәдени мазмұны: филол.ғыл.канд. ... дисс. – Алматы: ҚазҰУ, 2002. – 126 б.
3. Әмірбекова А.Б. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі (М. Мақатаев поэзиясы бойынша): филол.ғыл.канд. ... дисс. – Алматы: ҚазҰУ, 2006. – 123 б.
4. Еркемова Т.Н. Қазақ бата-тілектеріндегі «Қыдыр» концептісінің лингвотанымдық мәні // «Ізденіс» журналы. – 2012. – №4 (2). – 31-36 бб.
5. Алифиренко Н.Ф. Проблемы вербализации концепта: теоритические исследование. – Волгоград: Перемена, 2003. – 96 с.
6. Есенова Қ.Ө. Қазіргі қазақ медиа-мәтіннің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде): филол.ғыл.док. ... дисс. – Алматы, 2007. – 345 б.
7. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. – С-Т. Құраст: Фазылжанова А., Оңғарбаева Н., Ғабитханұлы Қ. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2010. – 13 т. – 752 б.
8. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – П-Т. – Алматы: Ғылым, 1985. 8 т.– 591 б.
9. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық.– Д-Е. Құраст: Әбілқасымов Б., Бизақов С., Жүнісбеков Ә. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. 5 т.– 752 б.
10. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. – С-Т. Құраст: Малбақов М., Есенова Қ., Хинаят Б. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. 14 т.– 800 б.

Материал редакцияға 22.04.2017 жылы түсті.

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты

ФИЛОЛОГ СТУДЕНТТЕРГЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ФОНОЛОГИЯЛЫҚ ЖҮЙЕСІН ЛИНГВОӘДСНАМАЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ОҚЫТУ НЕГІЗДЕРІ

Аннотация: Оқушы жастарға орфографиялық білімдер жүйесін қалыптастыруда ауызша және жазба сөз нормаларының арақатынасын; фонема – әріп – дыбыс арақатынасын; мазмұн межесі грамматикалық қатынасты, бірақ тұрпаты бір немесе бірнеше фонемамен таңбаланатындарды; сөз ішінде іргелес келген дыбыстардың фонетикалық қоршауға тәуелсіз және тәуелді болатын шеп түрлерін айыра отырып, жазу тұрпатының негізгісін таңдай білу маңызды.

Фонологиялық ойлауды дамыту – орфографиялық және орфоэпиялық білімдер жүйесіне қатысты теориялық еңбектерді сараптай отырып, жеке жаттығулар ұйымдастыру болып табылады. Осы орайда ең алдымен ауызша сөз бен жазба сөздің айырмашылығына байланысты жаттығулар орындалуы тиіс. Оқушы жастарға айтылуы бойынша жазылған сөйлемдерді жазба нормаға түсіріп немесе жазба сөзді ауызша тіл нормасына сай таңбалап жазу тапсырмаларын және аудiotаспа арқылы белгілі бір шығарманы тыңдатқызып, ондағы күрделі лексикалық бірліктерді жаздыру немесе аудiotаспа арқылы айтылған ауызша сөзді жазба тіл нормасына сай қолдануды үйрету керек. Себебі ауызша және жазба тіл формаларының өзіне тән белгілері болады.

Тақырыбы: Филолог студенттерге қазақ тілінің фонологиялық жүйесін лингвоәдiснамалық тұрғыдан оқыту негiздерi

Түйін: Мақалада филолог студенттерге қазақ тілінің фонологиялық жүйесін лингвоәдiснамалық тұрғыдан оқыту негiздерi жайында айтылады.

Тірек сөздер: фонология, инвариант, вариант, вариация.

Тема: Основы обучения студентов филологов фонологической системе казахского языка с лингвометодологической точки зрения.

Резюме: В статье рассматриваются основы обучения студентов филологов фонологической системе казахского языка с лингвометодологической точки зрения, а также исследуется фонетико-фонологическая сущность слога и определение его как единицы в звуковой системе языка.

Ключевые слова: фонология, инвариант, вариант, вариация.

Subject: The bases of teaching students philologists the phonological system of the Kazakh language from the linguo-methodological point of view.

Abstract: The article considers the bases of teaching students philologists the phonological system of the Kazakh language from the linguo-methodological point of view; and the phonetic-phonological essence of the syllable and its definition as a unit in the sound system of the language are examined.

Keywords: phonology, invariant, variant, variation.

Қазіргі кезде филология факультетінде оқитын студенттерге қазақ тілінің фонологиялық жүйесін танымдық жолдар арқылы оқыту аса маңызды. Қазақ тілінің фонологиялық құрылымы толық әрі жан-жақты түсіндірілсе, оқушылардың мотивациясы мен танымдық қызығушылықпен әрекет жасау дағдылары дамып, оқушылардың пәнді зерттеуге деген қызығушылығы туып, білім сапасы мен сауаттылық дәрежесі едәуір артады деп ойлаймыз. Ал фонологиялық білімдер жүйесін жеке-дара тапсырмалар, ойындар, деңгейлік жаттығулар, тестер, дидактикалық материалдар, шығармашылыққа арналған тапсырмалар арқылы дамытуға болады.

Оқушы жастарға орфографиялық білімдер жүйесін қалыптастыруда ауызша және жазба сөз нормаларының арақатынасын; фонема – әріп – дыбыс арақатынасын; мазмұн межесі грамматикалық қатынасты, бірақ тұрпаты бір немесе бірнеше фонемамен таңбаланатындарды; сөз ішінде іргелес келген дыбыстардың фонетикалық қоршауға тәуелсіз және тәуелді болатын шеп түрлерін айыра отырып, жазу тұрпатының негізгісін таңдай білу маңызды.

Фонологиялық ойлауды дамыту – орфографиялық және орфоэпиялық білімдер жүйесіне қатысты теориялық еңбектерді сараптай отырып, жеке жаттығулар ұйымдастыру болып табылады. Осы орайда ең алдымен ауызша сөз бен жазба сөздің айырмашылығына байланысты жаттығулар орындалуы тиіс. Оқушы жастарға айтылуы бойынша жазылған сөйлемдерді жазба нормаға түсіріп немесе жазба сөзді ауызша тіл нормасына сай таңбалап жазу тапсырмаларын және аудиотаспа арқылы белгілі бір шығарманы тыңдатқызып, ондағы күрделі лексикалық бірліктерді жаздыру немесе аудиотаспа арқылы айтылған ауызша сөзді жазба тіл нормасына сай қолдануды үйрету керек. Себебі ауызша және жазба тіл формаларының өзіне тән белгілері болады. Бұл формалар күрделі бірлікте құрылады және әлеуметтік-тілдік тәжірибеде (қолданыста) бірдей мәнде жұмсалып, бірдей қызмет атқарады деп айтуға болады. Тілдік қарым-қатынас осы екі форманың күрделі тұтастығын білдіргенмен, олардың әрқайсысы жеке-дара күйінде көріне алады және жеке сипаты мен ерекшеліктері негізінде танылады. Ең алдымен, тілдің ауызша және жазбаша формалары арасындағы айырмашылықтар әрқайсысының өзіндік жеке материалды негізінің болуы арқылы, тұрмыстық қолданыстағы ерекшеленген формалары арқылы көрініс табады. Ауызша тілдің материалды негізі – бұл ауада таралатын дыбыстық толқындар, ал жазба тілдің материалды негізін кез келген тәсілмен жазылған контрастық фондағы әріптер құрайды (бояу, жарық, т.б.). Осы теориялық негізге байланысты мынадай жаттығуды ұсынуға болады. Мына өлең жолын орфоэпиялық норма бойынша таңбалаңыз.

Үлгі: еш сенім жоқ – ешсенім жоқ, қорғанышсыз – қорғанышымыз, саябырланбау – сайабырламбау, қан-майдан – қаммайдан, сөзім - сөзім т.б.

*Айттым сәлем, қаламқас,
Саған құрбан мал мен бас.
Сағынғаннан сені ойлап,
Келер көзге ыстық жас.*

*Сенен артық жан тұмас,
Туса туар – артылмас.
Бір өзіңнен басқаға,
Бінтықтығым айтылмас.*

*Сізде сымбат, бізде ықылас,
Осы сөзім бәрі рас,
Сіздей жардың жалғанда
Қызығынан жан тоймас.*

Абай

Әріп – фонема – дыбыс тәрізді тілдік бірліктер бір-бірімен байланыста өмір сүреді. Бірақ олардың айырмашылықтары да жоқ емес. Сөздің өмір сүру формасы дыбыс болғандықтан, үндемей ойлау, оқу, жазудың өзі де дыбыстарды іштей айтумен байланысты. Ал әріп – сол дыбысқа берілген шартты таңба. Бір ғана дыбысты әртүрлі халықтың таңбалары арқылы түрліше өрнектеуге болады. Мысалы: **п, н, ң** т.б. дыбысты айтамыз және естиміз, ал әріпті жазамыз және көреміз. А.Байтұрсынұлы еңбегінде: «Дыбыс таңбасын қаріп деп атаймыз. Дыбыс пен қаріп екеуі екі басқа нәрсе. Біріне-біріне қатыстырып, шатыстырмасқа тиіс. Дыбыс – естілетін, көзге көрінбейтін нәрсе, қаріп көрінетін, естілмейтін нәрсе», – деп дыбыс пен әріптің айырмасын нақтылап түсіндірген болатын [1]. Дыбыс пен әріп бір нысанның екі түрлі қыры болғанмен, бірінен алшақтайтын тұстары да жиі кездеседі. Әріп кейде жеке дыбысқа сәйкес келсе (мәселен, **о, ө, ұ, ү**), кейде бір әріп (**ё, ю, я**) бірнеше дыбыстың қосындысын (**йуу, йүү, йа**) таңбалайды. Ал кейбір әріптердің (**ь, ъ**) дыбыстық мәні жоқ. Сонымен, әріп шартты таңбалар тізбегі емес, сол тілдің дыбыстық құрамын танытатын белгілер жүйесі екенін түсіндіру аса маңызды. Жалпы әріп пен дыбыстың бір-біріне сәйкес келе бермейтіндіктен сөздің жазылуы мен айтылуының арасында қиындықтар келтіреді. Мысалы: бала, ана, жер, азамат, қара, қызыл, кел, т.б. сөздердің жазылуы мен айтылуында соншалықты үлкен айырмашылық жоқ. Ал оқы, жанба, Нарынқол, басшы, Досжан, т.б. деген сөздер айтуда оқу, жамба, Нарынғол, башшы, Дошшан түрінде өзгеріп айтылады. Бірақ жазудың өзіндік жүйесі, нормасы болғандықтан, жазуда негізгі дыбыстық реңк қана қағаз бетіне түсіріледі. Жоғарыдағы мысалдардағы [н], [ж], [с] фонемалары іргелес дыбыстардың әсерінен өзгеріске ұшырап, [м], [ш], [ш] түрінде естіледі. Бірақ жазуда вариант емес, инвариант фонема таңбаланады. Ал инвариант фонема дегеніміз – дыбыс арқылы айтылатын, әріп арқылы жазылатын, тілдің парадигмалық жүйесіндегі дыбыстың негізгі реңкі. Осы негізгі реңкті оқушы жастар дұрыс танып, оны қағаз бетіне түсіре білуі тиіс. Осындай мәселеге байланысты профессор Зейнеп Мүсілімқызы Базарбаева адамдар ақиқат дүниенің санадағы психикалық образдары арқылы өзінің қабылдауын реттеп, жүйелеп отырады. Фонологиялық жүйені фонологиялық електен өткізіп, бір фонеманың негізгі ерекшелігі, дыбыстардың үлгілері, көріністері санада реттеліп сақталады. Ал жүйеленген, реттелген санадағы ақпарат тілдік таңбалар арқылы вербалданады да, тілдік санаға айналады, ой елегінен өтіп, санада қорытындылай келе білімге айналады. Ал тілдік тұлға басқа бір тілдің сөздерін естігенде, тілдік сана өз фонологиялық қорына сүйенумен шектеліп, көптеген қателіктерге, оққылықтарға бой ұрдырады дейді. Ғалымның пікіріндегі интерференциялық қателіктерді жібермеу үшін, оларды алдын ала болжап, реттеп, тілдің дыбыс ерекшеліктерін сақтап, тіл үйретуде белгілі бір тілдің артикуляциялық базасын дұрыс меңгерту керек. Шындығында да, кез келген тілді үйреткенде тілдік тұлғаға сол тілдің фонологиялық жүйесін, заңдылығымен қатар, оның санасына фонологиялық білімдерді орнықтыру және де тілдің акустика-артикуляциялық

базасының жүйесін меңгерту басты мақсат болу керек. Яғни білімалушы тілдің, фонетиканың өзіндік жүйесі бар ғылым екенін түсінуі тиіс. Сонда ғана тілдік тұлға қазақ тілінің айтылым және жазылым нормаларын толық меңгеріп шыға алады. Ғалым фонема жадта сақталып, сөзде фонема реңктері көрінеді. Олар мағына мен мазмұнға қызмет етеді дейді.

Жалпы сөз мағынасын айыру үшін дауыстының, ең жоқ дегенде, өзге дауыстылардан біреу болса да айырым белгісі болуы шарт. Қазақ тіліндегі дауыстылар:

1) [жуан [а, о, ұ, ы] – жіңішке [ә], [е], [ө], [ү], [і];

2) езулік [а, ә, ы, і] – еріндік [о, ө, ұ, ү];

3) ашық [а], [ә], [о], [ө] – қысаң [е] – тым қысаң [ы], [і], [ү], [ү] түрінде оппозициялық үш топқа бөлінеді.

Көрсетіліп өткен арақатынас жүйесін оқушы жастар дұрыс меңгеру үшін әртүрлі жаттығуларды да ұйымдастыруға болады. Мысалы, *мыс, тіс; бас, тас* сөздерінің дыбыс құрамын анықтап, сөз мағынасын айыруға қызмет етіп тұрған фонемаларды жаздыртып, оларға талдау жасауды үйрету шарт. Мысалы, *тас – бас* сөздеріндегі <т> және <б> фонемасы мағына айырып тұр. Бұл фонемалардың ортақ және айырым белгілері бар. Сондықтан олар жеке-жеке фонема болып табылады. Ортақ белгісі екеуі де – дауыссыз (естілімі), жасалым тәсілі жағынан – тоғысыңқы болса, айырым белгісі: т – қатаң, б – ұяң; жасалым орны жағынан б – фонемасы – еріндік, т – фонемасы тіл ұшы болып табылады. Сонымен бірге мынадай жаттығу-тапсырма түрін ұсынуға болады: *Дауысты дыбыстарға олардың айырым белгілеріне қарай талдау жасау.*

Үлгі. Айырым белгісі бойынша: 1) жасалымы (артикуляциясы) 2) айтылымы (акустикасы), 3) естілімі (перцепциясы)

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,

Жоқ-барды, ертегіні термек үшін.

Көкірегі сезімді, тілі орамды,

Жаздым үлгі жастарға бермек үшін.

Абай

Сонымен қатар оқушы жастарға белгілі бір мәтінді беріп, одан орфоэпиялық нормада ерін үндестігімен келетін сөздерді жаздыртып, кейін сол сөздердің орфографиялық нормасын белгілеуді сұрау керек, сондай-ақ белгілі бір сөздерді орфоэпиялық норма бойынша таңбалаған түрін ұсынып, оқушыдан сол сөздердің орфографиялық норма бойынша таңбалануын талап етуге болады (мысалы, *бүгін – бүгүн, қақпан құру – қақпаң құру, бұдыр – бұдұр, құбылыс – құбулұс, бұйығысу – бүйүгүсу* т.б.).

Оқушы жастардың фонологиялық ойлау жүйесін дамытуға арналатын жаттығу түрі – фонемалардың айырым белгілерін айқындау және фонемалардың дыбыстық парадигмасын құрайтын бірліктердің инвариант, вариант, вариация деңгейін меңгеру болып табылады.

Белгілі бір тілдің дыбыстық қорын айқындау үшін ең алдымен сол тілдің фонологиялық жүйесіндегі фонемалардың инвентарін, яғни тірек базасын айқындау негізгі шарттың бірі екені белгілі. Қазақ тілінде 9 дауысты, 19 дауыссыз тірек инвентар база бар. Бұл теориялық тұжырым А.Байтұрсынұлы зерттеулерінен басталып, қазіргі кезде Ә.Жүнісбек, Н.Уәлиұлы, З.Базарбаева тәрізді ғалымдардың еңбектерінде де дәлелденіп отыр. Аталған 9 дауысты және 19 дауыссыз тірек база

бір-бірімен артикуляция-акустикалық жағынан сәйкес келе бермейді. Сонымен қатар оқушы жастарға фонема тілдік ұжымның санасында қалыптасқан дыбыстың образ екенін түсіндіре отырып, фонема дыбыс арқылы өмір сүретінін, ал дыбыс белгілі бір фонемалардың заттың манифестациясы болатынын айқын түсіндірілуі тиіс.

Орфографияның, орфоэпиялық нормалардың тілдік базасы мен теориялық базасы болады. Тілдік базасы – сөздің халық тіліндегі дыбысталу жүйесі: *бас, аяқ, қол, залам, элем, оқиға, уақиға* т.б. Орфоэпиялық норма тілдің конвенционалды сипатына тәуелді: тілдік ұжым [*бас*], [*тау*], [*бала*] деп дыбыстайды, бұларды басқаша дыбыстау мүмкін емес.

Әдетте парадигмадағы дыбыстық бірліктер (тілдік санада вертикал қатардағы виртуалды бірліктер) *а, ә, о, ө, ы, і, ұ, ү, е* және *б, п, т, д, қ, к, г, с, ш, з, ж; й, р, л, м, н, ң, у* синтагмалық қатынасқа түскенде парадигмадағымен сәйкессе, кей тұста парадигмадағымен сәйкеспей, түрленіп кететін жағдайлары болады. Парадигмадағы дыбыстың санынан синтагмалық тізбекке түскендегі дыбыстың саны әлдеқайда көп болады. Фонема теориясы бойынша әр фонема-инварианттың дыбыс шоғыры болады. Ол шоғыр инварианттың синтагмалық қатынасқа түскендей әртүрлі дыбыстық қоршауына (позицияға) байланысты түзіледі. Мысалы, <з> фонема-инварианттың әлсіз позицияда [ж], [ш:], [с] түріндегі варианттары бар [2]. Осы теориялық негізге байланысты оқушы жастарға мынадай жаттығу түрлерін ұсынуға болады:

1. Дауыстыларға байланысты:

1) <а> фонемасының инвариант (өздік реңкін) және вариантын (бөгде реңкін) көрсетіңіз, мысал келтіріңіз.

2) <ә> фонемасының инвариант (өздік реңкін) және вариантын (бөгде реңкін) көрсетіңіз, мысал келтіріңіз.

3) <о> фонемасының инвариант (өздік реңкін) және вариантын (бөгде реңкін) көрсетіңіз, мысал келтіріңіз.

4) <ө> фонемасының инвариант (өздік реңкін) және вариантын (бөгде реңкін) көрсетіңіз, мысал келтіріңіз.

5) <е> фонемасының инвариант (өздік реңкін) және вариантын (бөгде реңкін) көрсетіңіз, мысал келтіріңіз.

6) <ы> фонемасының инвариант (өздік реңкін) және вариантын (бөгде реңкін) көрсетіңіз, мысал келтіріңіз.

7) <і> фонемасының инвариант (өздік реңкін) және вариантын (бөгде реңкін) көрсетіңіз, мысал келтіріңіз.

8) <ұ> фонемасының инвариант (өздік реңкін) және вариантын (бөгде реңкін) көрсетіңіз, мысал келтіріңіз.

9) <ү> фонемасының инвариант (өздік реңкін) және вариантын (бөгде реңкін) көрсетіңіз, мысал келтіріңіз.

Дауыссыздарға байланысты:

а) қатаң фонемалардың дыбыстық парадигмасы бойынша:

1) <т>, <ш>, <п>, <с>, <к> фонемаларының инвариант (өздік реңкін), вариант және варианциясын (бөгде реңкін) көрсетіңіз, мысал келтіріңіз.

ә) ұяң фонемалардың дыбыстық парадигмасы бойынша:

<б>, <г>, <ғ>, <д>, <ж>, <з> фонемаларының инвариант (өздік реңкін), вариант және варианциясын (бөгде реңкін) көрсетіңіз, мысал келтіріңіз.

б) үнді фонемалардың дыбыстық парадигмасы бойынша:

<й>, <л>, <м>, <н>фонемаларының инвариант (өздік реңкін), вариант түрленімін (бөгде реңкін) көрсетіңіз, мысал келтіріңіз.

Сонымен қатар әлді және әлсіз позициядағы төрт әуезді түрленім жүйесі бойынша мынадай жаттығу жұмысын да беруге болады: Сөздердің құрамындағы үнді фонемалардың дыбыс қорындағы әлді және әлсіз шеп түрленімінің төрт әуезді реңкін көрсетіңіз:

Үлгі:

[м] – [мақсат]

[м'] – [мі'н'д'ет']

[м°] – [мо°лш°ұл°]

[м°'] – [мүл°'үк°']

*Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы,
Аласы аз қара көзі нұр жайнайды.
Жіңішке қара қасы сызып қойған,
Бір жаңа ұқсатамын туған айды.
Маңдайдан тура түскен қырлы мұрын,
Ақша жүз, ал-қызыл бет тіл байлайды.
Аузын ашса, көрінер кірсіз тісі,
Сықылды қолмен тізген, іш қайнайды.*

Абай

Қорыта келе, оқушы жастардың тілдің жазу таңбасына ие болған мағыналық элементтерді саралай отырып, дыбыс тізбегінің фонемаға айналып, әріпке кодталу жүйесіне назар аудару арқылы қазақ тілінің айтылым және жазылым жүйесінің өзіндік «жүйе» екенін түсіну және оны іске асыра білуі тиіс.

ӘДЕБИЕТ

1. Базарбаева З. Қазақ тілі: интонология, фонология. – Алматы: «Жібек жолы» баспасы, 2008. – 326 б.
2. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. д-ры дисс: 10.02.02. – Алматы, 2007. – 330 б.

Материал редакцияға 17.05.2017 жылы түсті.

Ш.Е.АУЕЛБЕКОВА¹

¹С.Демирел университеті, PhD., ассоц.проф.

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ КӨШУІ ЖӘНЕ ТҮРКІ ӘЛЕМІНДЕГІ РӨЛІ

Аннотация: Бұл мақалада қазақ тілінің латын әліпбиіне көшу кезеңінде туындап отырған мәселелер жайлы сөз болады. Латын негізді әліпби қолданатын түркі халықтарының тәжірибелерінен пайдаланудың артықшылықтары айтылады. Тарих бойынша қазақ тілінде жазу мәселесінде кездесіп отырған қиыншылықтар мысалдармен салыстырылып беріледі. Латын жазуын қолданатын өзбек, түрік тілдерінде кездесіп отырған кейбір кемшіліктерден мысалдар беріледі. Қазақ тілінің латын әліппесіне көшуде тиімді жолдарды қарастырудың маңыздылығы сөз болады.

Қазіргі кезде түркі әлемі кейбір өзгерістер мен қосымшаларды енгізе отырып жасаған латын негізді жазу қолданады. Әзербайжан, гагауыз, түрік, түркмен тілдерінде жазуда ортақтық сонау токсанынша жылдардан бері сақталып келеді. Бұл бір-біріне жақын туыс халықтардың тілдерін оқуда жеңілдік тудырып отыр. Қазақ тілі де латын жазуын қолдана бастаса, түркі әлемінің бір-бірімен мәдени жақындасуына маңызды қадам болатынына сеніміміз мол.

Тақырыбы: Қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі және түркі әлеміндегі рөлі

Түйін: Мақалада қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі және түркі әлеміндегі рөлі

Тірек сөздер: қазақ тілі, латын жазуы, түркі әлемі, әліпби, жазу.

Тема: Переход казахского языка на латинский алфавит и его роль в тюркском мире.

Резюме: В статье рассматривается переход казахского языка на латинскую графику, и анализируется опыт перехода на латиницу в Азербайджане, Узбекистане, Турции.

Ключевые слова: казахский язык, латинская графика, тюркский мир, алфавит, письменность.

Subject: The transition of the Kazakh language to the Latin alphabet and its role in the Turkic world.

Abstract: The article considers the transition of the Kazakh language to Latin script and analyzes the experience of transition to the Latin alphabet in Azerbaijan, Uzbekistan, and Turkey.

Keywords: Kazakh language, Latin graphics, Turkic world, alphabet, writing.

Түркі халықтарында латын негізді әліппе қолданылу мәселесі тарих бойынша әр кезеңдерде маңызды мәселелердің бірі болып келді. 1920 жылдардың соңынан бастап, сол кезде Кенес Одағына кіретін түркі халықтары жазуларын латын әліппесіне ауыстыру мәселесі қойыла бастаған еді. 1925 жылы алғашқы болып Әзербайжанда латын әліппесі қолданылды.

1926 жылы Әзербайжанның астанасы Баку қаласында әліппе ауысуы жайында Түркология құрылтайында жазу мәселесі көтеріліп, 1927 жылы сол кезеңде Кеңес үкіметінің құрамында болған түркі халықтарының мүшелері қатысуымен «Жаңа түркі әліппесі» (Яңалиф) деп аталған әліппе дайындалғаны тарихтан белгілі. Бұл әліппе сол кездегі Кеңес Одағына кірген түркі халықтарының ортақ әліппесі ретінде қабылданған еді. Түркі халықтарының ортақ әліпбиі мәселесі көтерілген Баку Түркология құрылтайында жазумен бірге түркі әлемінің ортақ мәдени құндылықтары да қаралған болатын. Ол кездегі әліппені ауыстыруда көзделген басты мақсаттың бірі – түркі халықтарының бірлігі еді. **Қазақ зиялыларының алдында да қазақтың ұлттық жазба әдеби тілін қалыптастыру үшін оның дыбыстық жүйесін дұрыс бере алатын жаңа әліпби қабылдау мәселесі қойылды. Қазіргі таңда біз үшін де осы мәселе жаңадан өзекті болып отыр.** 1927 – 1930 жылдар арасында латын әліппесіне көшу аяқталды. Түркия 1928 жылдан бері латын әліппесін қолданады. 1990 жылдардың басында Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін, тәуелсіздіктерін алған түркі халықтарында жазу реформасы, әліппе ауысуы мәселесі қайтадан көтерілді. Әзербайжан, Түркменстан, Өзбекстан латын әліппесіне көшеді. Қазіргі кезде көпшілігі латын әліппесін қолданады.

3-7 маусым 1927 жылы Бакуде өткен Құрылтайда ұсынылған «Бірлестірілген жаңа түрік әліппесінің» 29-ы латын әліппесінен, 4-і кирилл әліппесінен алынған еді. Түрік ғалымы Илбей Ортайлы 1991 жылы өткен Құрылтайда сөйлеген сөзінде осы әліппе жайында «кемшіліксіз әзірленген» деп баға береді [1,106].

Әзербайжан әліппесі: Aa, Bb, Cc, Çç, Dd, Ee, Əə, Ff, Gg, Ğğ, Hh, Xx, İi, Jj, Kk, Qq, Ll, Mm, Nn, Oo, Öö, Pp, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Üü, Vv, Yy, Zz.

1936 – 1940 жылдарғы өзбек әліппесі

A a	B b	C c	Ç ç	D d	E e	Ə ə	F f
G g	Ƣ ƣ	H h	I i	J j	K k	L l	M m
N n	□ □	O o	Ө ө	P p	Q q	R r	S s
Ş ş	T t	U u	V v	X x	Y y	Z z	Z z
Б ь	‘						

Кейіннен әліппеден ə, ө, ү, ь алынып тасталды.

Қырғыз әліппесі (1928-1940) «ө» дыбысы осылай белгіленген. Тарихи бұл деректерді келтіруіміздегі мақсат: қазақшадағы қ, ө, ə дыбыстарын қалдырсақ та болады деген пікірді қолдайтынымызды білдіргіміз келеді.

Тілші мамандар түркі халықтарына берілген 20-ғасырда Н. Төрөкүлов: «Түркі жазуларына унификация (бірегейлендіру) керек. Өйткені бәрі бірдей сөйлейді, бірақ әртүрлі жазады» – деген екен [2,30 б.]. «...Түркі тілдерінің жазуын бірегейлендіру (унификациялау) өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Бұл мәселенің өзектілігі де қазіргі кезде латын әліппесіне көшейік деп отырған кезде маңызы кеміген емес. «Ортақ жазу – жалпы түркілік әліпби, таңба және жазылым ережесі – түркі халықтарының басын біріктіретін ұтымды амал болып табылады». <http://elorda.info/kk>.

Түркі халықтарында қабылданған әртүрлі әріптер жөнінде тілші ғалымдар былай дейді. Құралай Күдерінова: «...қиындық ортақ әліпби жобасынан ауытқып, бір фонеманы әртүрлі әріппен белгілеуде тұр. Ноғай, құмық әліпбилерінде ə, ү, ө дыбыстары **аь, оь, уь** әріп тіркестерімен берілді. Қазақ, өзбек әліпбилерінде

к,к,ғ,г әріптері балкар, қарашай, құмық тілдерінде **к, къ, г, гъ** диграфтарымен жазылды [2,32]. К.Мусаев [п] фонемасын таңбалайтын **н, нг, нь, нь** әріптері орнына **ң** графемасы, у, уь, ю/у таңбаларының орнына ү таңбасына тоқтайтын, /дж/ дыбысы үшін /ж/ әрпін, / [q] дыбысы үшін /к/ әрпін/, ы дыбысы үшін /й/ әрпін; ұ дыбысы үшін /ў/ әрпін қабылдауға мүмкіндік болған еді дейді [2,33]. Дәл қазір түркі тілдеріне ортақ әріптермен белгілеу мүмкіндігі туып тұрғаны жөнінде айтқымыз келеді. Бірақ ұсынылып жатқан әліпби нұсқаларына қарасақ, «Латынға көшу – түбі бір түркі халықтарын жақындастырады» (*baq.kz/kk/news/*) деген бұл мүмкіндікті тағы да жіберіп алатын секілдіміз.

1940 жылдан бері кирилл әліпбиін қолданған өзбек тілі 1995 жылы латын негізді әліпбиге өтті. Бұл әліпбидің де өзбек тілінің дыбыс ерекшеліктерін жазуда, емледе әліппенің кирилл әліппесінде болғанындай кемшіліктері жоқ емес.

Латын негізді өзбек әліпбиінде 29 әріп және бір апостроф бар. «Бұл әліппе, Түркі әлемінің ортақ әліппесін жасау әрекеттері аясында Түркі әлемінде әртүрлі кезеңдерде өткізілген құрылтайларда қабылданған 34 әріптік әліппенің қабылдану мүмкіндігін жоққа шығаруға қызмет етуде». Бұл жазуда болсын, ауызша қарым-қатынас тілінде болсын осы әліпбидің кемшіліктері баршылық [3,6].

Латын негізді әліпбиді қолданатын түркі әлеміндегі әліпбилерде кездесіп отыратын кейбір кемшіліктерден мысалдар бере кетейік:

Латын негізді әліпбиі бар түрік тілінде де мынадай кемшіліктер жөнінде айтылып жүр. Түрік тілінде «Лондон» дегенді «Лондра» деп жазады, «Вашингтон» дегенді «Washington» деп ағылшын тіліндегі түпнегізін сақтап жазады. Түркия іс банк картын «Maximum»/*Maximum kredi kartı kampanyalarını mı öğrenmek istiyorsunuz?*/ деп, немесе мына мысалдағыдай «Taxim Hotel» деп түрік тілінің әліпбиінде жоқ «x» әріпімен жазады. Жалқы есімдерді «Şakire» деп түрікше емес «Shakira»... /Sh/ деп жазады. Ағылшын тілінен енген сөздерді түп негізі қалай болса соны сақтап жазады. Түрік тілі әліпбиінде жоқ /x/, /q/ секілді әріптерді қолданады. TAXI –TAKSİ емес; WAP Var емес, Quiz (Kuiz= ara sınav)... секілді. Ағылшын әліпбиіде латын жазуы негізінде өзгерістер енгізу арқылы жасалған. Латын әліппесіне 3 жаңа әріп **J, U, W'** қосып, 26 әріпті ағылшын әліппесі жасалған.

Тарихқа тағы үңілсек: «Түркі тілді халықтар тіліндегі бір-біріне ұқсас дыбыстарды бәріне ортақ бір әріп таңбасымен берілуіне мүмкіндіктер бар еді. Латынша жазу таңбасын қабылдаған тұста солай алынған дәстүр де болған. Осы аса пайдалы әрі халықтарды бір-біріне жақындастыра түсетін өміршең дәстүр орыс жазуы таңбасын алған кезде әдейі, саналы түрде бұзылғанын көреміз. Өйткені тіркі тіліндегі халықтардың жазу таңбасындағы бір-біріне үйлес, ыңғайлас келетін әріптерді бір ортақ таңбамен берудің орнына енді келіп оларды бір-біріне ұқсамайтын, таңбасы бір-біріне бөлекше таңбалармен беріле бастады. Мұның нәтижесінде бір-бірімізбен сөйлескенде толық түсіне аламыз да, осы сөзімізді жазғанда бір-бірімізді ұғына алмайтын, оқи алмайтын болып қалдық» ...Осы себепті оларды бір-бірінен алыстатып, біріне-бірін аударып бермесе, оқи алмайтын жағдайға түсіріп, әріп таңбаларын да осы мақсатқа лайықтатып жасатты. «...Олар қазақтардың сөйлеу тіліндегі ерекшелігі бар тоғыз әріпке сай таңба беруден бас тартып еді», – деп жазған болатын М. Мырзахметов «Қазақ қалай орыстанды» деген кітабында. «Иә, «таңба беруден» ол кезде ешкімнің пікірін сұрап, ақылдасқан жоқ еді» [4,122]. Қазіргі кезде халықпен ақылдасып, мамандармен кеңесіп, латын әліппесі жайында көптеген пікірлер білдіріліп жатыр. Қазақ тілі латын әліппесіне

өткелі отырған осынау маңызды тұста осы мәселенің өзектілігі қайта күн тәртібіне келіп отыр. Латын әрпіне ауысудың пайдалы жағы түркі әлемімен жақындасу екендігін көпшілік айтып та, жазып та жүр.

Кирилл әліппесін ғалым М.Мырзахметов атап көрсеткендей, орыс тілші мамандары дайындаған еді. Түркі халықтары үшін әртүрлі дайындалды. Фонетикалық жағынан ұқсас дыбыстар әр халық үшін басқа-басқа әріптермен таңбаланды. Тарихтан сабақ ала отырып, жаңа әліпби бұрынғы әліпбидің басқа таңбамен белгіленген аты ғана өзгерген түрі болып қалмауы керек дегіміз келеді.

Әліппе деген символ белгілі бір тілде сөйлейтін адамдардың шығаратын негізгі дыбыстарын білдіреді, кейбір тілдерде буындарды да білдіретін жүйе. Барлық тілде қандай әріпке немесе әріп тобына белгілі бір дыбысты белгілегендеріне қарай жазады, соған қарай оқиды.

Латын әліппесімен жазғанда қазақша қалай дыбысталса солай жазуымыз керек. Жалқы есімдерде әсіресе. Еуропалықтар латын әріптерін қолдана отырып, өз тілдерінде өз тілдерінің ерекшеліктеріне қарай жазады. Бұның мысалын жалқы есімдерді жазғаннан көре аламыз. Түрік тілінен араб есімдері жазылуында ағылшын жазылуы негізге алынып жазылып кеткен есімдерді мысал етуге болады. Ясер Yaser-ден жазады, Ясир деп оқиды батыс тілдерінде. Батыс тілдерінде шет тілінен енген жалқы есімдерді өз тілдерінің мүмкіндігіне қарай жазып, түпнегізі секілді оқуға тырысады.

Латын әріптерін қалай оқу керек екендігіне сай дыбыстап оқуымыз керек. Қазақша қалай айтылса, соған сай жазуымыз керек. Бұл тілімізді қоры үшін керек. Латын әліппесін қолданады екенбіз деп, ағылшынша жазбауымыз керек. Түрік тілінен мысал бергеніміздей, Şakira атын Shakira деп жазғанымыз дұрыс емес.

Сөзімді профессор Әлімхан Жүнісбек ағамыздың сөзімен қорытқым келеді: «Латын әліпбиін жаттырмай, дер кезінде қабылдау керек болады, тек емле-ережесін баптап өтейік, ертең-ақ көз үйреніп, қол жаттыққан соң күмән сейіліп, үрей өзінен-өзі басылады (Жүнісбек Ә, <http://elorda.info/kk/>) **Түрік тілі латын әліпбиіне көшкен кезде мамандар түрік тілінің түркі негізді байырғы сөздермен толыққанын және де түрік тілінің шет тілдерінен енген кірме сөздермен сөз тіркестерінен арылғанын атап көрсетеді. Ендеше қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі тек қана қазақ тілімізді сөздік қор жағынан болсын байытуға, дамытуға қызмет ететініне сенеміз.**

ӘДЕБИЕТ

1. Илбер Ортайлы. Түрк Харф девриминин дыш үлкелердекі еткілері үзеріне // Харф девриминин 50 жыл семпозиумы. – Анкара, 1991., – С. 106.
2. Текин Ф. Өзбек түркшесінің латын алфабесі есасындаки имласы үзеріне / Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/6 Fall. 2008. – 35 б.
3. Күдерина Қ. Түркі тілдерінің әліпбиі мен емле тарихы. – Алматы, 2016. – 65 б.
4. Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстанды. –Атамұра, 1993. –128 бет. Ұлттық рухтың ұлы тіні. – Алматы, 1999. –569.
6. Жүнісбек Ә. [Электрон ресурс]. (Жүгіну уақыты 09.02.2017). <http://elorda.info/kk/>. сайтынан.
7. [Электрон ресурс]. (Жүгіну уақыты 10.02.2017). <http://elorda.inf.kk> сайтынан. Материал редакцияға 27.04.2017 жылы түсті.

В.М. КАЛМАТОВА¹

¹Ош, Киргизская Республика

ВЛИЯНИЕ ЛИТЕРАТУРНОГО ПЕРЕВОДА НА ПОЭТИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО СУЕРКУЛА ТУРГУНБАЕВА

Аннотация: С.Тургунбаев выбирает для перевода на кыргызский язык произведения различных эпох, начиная с фольклора различных наций, литературных направлений и различных стилевых течений. Поэт тщательно усвоил их литературные традиции, культуру сочинения стихов, прошел большую школу переводчества. Например, непосвященному читателю вряд ли знакомы араты. Араты – это скотоводы, которые живут в Монголии и на территории расселения монголов в Китае, а также аратами называют крестьян Республики Тыва Российской Федерации. А в книгу «Песни аратов» вошли фольклорные произведения монгольских аратов. С.Тургунбаев выбрал тексты из книги Н.И.Гребнёва «Песни аратов».

Такырыбы: С.Тұрғынбаевтың аударма жасаудағы поэтикалық шеберлігі

Түйін: Мақалада С.Тұрғынбаевтың аударма жасаудағы поэтикалық шеберлігі жайында сөз болады.

Тірек сөздер: атрибут, интернационалды лексика, лирика, поэтика, термин, эстетика.

Тема: Поэтическое мастерство литературного перевода Суеркула Тургунбаева

Резюме: В статье рассматриваются особенности поэтического мастерства литературного перевода на кыргызский язык произведений поэтов Востока и Запада 80-х годов XX века известного кыргызского поэта и переводчика Суеркулом Тургунбаевым.

Ключевые слова: атрибут, детали, интернациональная лексика, лирика, нюансы, поэтика, термин, эстетика.

Subject: The poetic mastery of literary translation by Suerkul Turgunbaev

Abstract: The article deals with the poetic mastery of literary translation into the Kyrgyz language of the works of poets of the East and West of the 80s of the 20th century by the famous Kyrgyz poet and translator Suyorkul Turgunbaev.

Keywords: attribute, details, international lexics, lyric poetry, nuances, poetics, term, esthetics.

Для любого творческого человека, в т.ч. и для поэта ознакомление с литературой другого народа и перевод художественных произведений, созданных представителями этой нации, имеет огромное значение. В литературном художественном переводе сохраняется смысл текста, а эстетика и образ в подлиннике адаптируются законам другого языка.

Кыргызское национальное переводчество начало формироваться в 20-х годах XX века. Первыми образцами были песня «Интернационал» и басня «Стрекоза и муравей» И.А. Крылова в переводе С.Карачева. Далее уже появились на кыргыз-

ском языке многие произведения русской и мировой литературы в переводе У.Абдукаимова, С.Бектурсунова, А.Осмонова, С.Эралиева, С.Джигитова, О.Орозбаева, К.Саякбаева, А.Токтогулова, А.Джакыпбекова и др.

С.Тургунбаев пришёл на литературное поприще в период, когда кыргызское переводчество было уже достаточно сформировано. Плодотворным периодом его переводческого творчества являются 80-е годы XX в. Продолжая традицию предшественников, он перевёл на кыргызский язык сборник монгольского национального фольклора «Песни аратов» [1], произведения русских советских поэтов В.В.Маяковского «Кем быть?» [7], Е.Евтушенко «Мама и нейтронная бомба» [3], а также в переводе С.Тургунбаева нашли своих кыргызских чита-телей стихи и поэмы русского классического поэта М.Ю.Лермонтова [6], грузинского поэта И.Чавчавадзе (1984)[11], украинского классика Т.Шевченко (1990)[12], гениального поэта Востока А.Навои (1991) [8], которые вошли в сборник переводов вместе с творениями других переводчиков. Кроме того, он переводил произведения многих поэтов и писателей Востока и Запада, как Б.Машрап, К.Шакерим, Букаржырау, Суйунбай Арон уулу, М.Зелили, Абай Кунанбаев, Магамед, Бердак, М.Шаханов, М.Каноат, Я.Шиваза, А.Рюнеско, И.Гёте, М.Рильке, А.Вознесенский. Но эти переводы С.Тургунбаева не были опубликованы в качестве отдельного сборника.

С.Тургунбаев выбирает для перевода на кыргызский язык произведения различных эпох, начиная с фольклора различных наций, литературных направлений и различных стилевых течений. Поэт тщательно усвоил их литературные традиции, культуру, сочинения стихов, прошел большую школу переводчества. Например, непосвященному читателю вряд ли знакомы араты. Араты – это скотоводы, которые живут в Монголии и на территории расселения монголов в Китае, а также аратами называют крестьян Республики Тыва Российской Федерации. А в книгу «Песни аратов» вошли фольклорные произведения монгольских аратов. С.Тургунбаев выбрал тексты из книги Н.И.Гребнёва «Песни аратов» [9]. Н.И.Гребнёв (1921 – 1988) занимает видное место в русской переводческой литературе, он перевёл на русский язык библейские тексты, произведения представителей более чем 50 национальностей и народностей, является автором и соавтором 150 книг, в которых собраны переведенные произведения. Н.И.Гребнёв опубликовал три книги, в которые вошли кыргызская лирика, кыргызские народные песни, пословицы и поговорки.

Как отмечает О.Ибраимов о переводе «Песен аратов» С.Тургунбаевым: «Переводы на кыргызский язык, в основном, проработаны неплохо, потому что по всей мере возможности использованы детали, атрибуты и особенности монгольского быта» [4, с.72-74]. Далее он приводит в качестве примера перевод следующей песни:

Эрте туруп очокко от калап жатсам,
 Өтүп кетти сүйгөн жар тээ ыраактан.
 Биздин үйдөн түз өтчү эмес эле
 Не болду ага? Не мында кирбей калган?
 Ачытманы ачытып чоң челекке
 Эки жакты караймын элең-элең.
 Көнүлү биргем тургансыйт тиги четте
 Өзүбү же башкабы, – деп шексинем

(«Өтүп кетти»)

Ошол эски күрмө менен
оңуп кеткен
апам эми
мага деген картөшкөнү,
же ысык акшак ашты
ороп коёт
муздабай турсун деген ниет менен.
Дүйнөлүк төңкөрүштөрдүн отуна күйбөй,
баррикадаларда окко көзөлбөй,
апамдын жаш кезин
кайдадыр калган зуулап
бул күрмө өткөргөн өзүндө сынап,
эми кастрюлдагы тамактын табынан
апамдын жаш денесинин
табынан жылынгандай
жылып турат [3, 4]

Переводчик всегда следует мыслям автора. Используются даже некоторые слова, часто употребляемые в кыргызской устной речи («көзөлбөй»). Рифмовка используется очень свободно (отуна күйбөй – көзөлбөй; зуулап – сынап). Количество слогов также очень разное, как в оригинале – 4, 7 и до 15.

Таким образом, Суеркул Тургунбаев внёс огромный вклад в кыргызское переводческое искусство. Он сумел обогатить свой поэтический мир переводом произведений различных стилей и различных эпох. Его стихи также нашли тёплый отклик в сердцах русских читателей в переводе русского поэта и переводчика М.Синельникова, который вспоминает: «Особая дружба связывает меня с более близким по возрасту Суеркулом Тургунбаевым. В его давних стихах поражали необыкновенные образы. Изображенные им сыплющиеся помидоры успевали в своем падении взглянуть в лицо покупателя. Незабываем «увиденный» поэтом «степной дух», сидящий на растрескавшемся от времени холме, и столько в этой картине великого одиночества и какой-то задумчивой созерцательности, свойственной душе кочевника» [9].

ЛИТЕРАТУРА

1. Араттар ыры / Орусчадан которгон С.Тургунбаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1980. – 124 б.
2. Евтушенко Е. «Мама и нейтронная бомба» и другие поэмы. – М.: Советский писатель, 1986. – 46 с.
3. Евтушенко Е. Энем жана нейтрон бомба / Которгон С.Тургунбаев. – Фрунзе: Адабият, 1988. – 120 б.
4. Ибраимов О. Араттар ыры // Китепте: С.Тургунбаев: рух поэзиясынын сыры: С.Тургунбаевдин чыгармачылыгы тууралуу адабий изилдөөлөр, макалалар, пикирлер, куттуктоолор / О.Ибраимов. – Бишкек: Бийиктик, 2014. – 72-74.
5. Киргизская лирика : Устное народное творчество / Пер. с кирг. Н.Гребнева. – Фрунзе: Мектеп, 1975. – 234 с.
6. Лермонтов М.Ю. Тандалган чыгармалар / Которгон С.Тургунбаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1983. – 85 б.

7. Маяковский В.В. Ким болу керек? / Которгон С. Тургунбаев. – Фрунзе: Мектеп, 1983. – 75 б.
8. Навои А. Өлбөстүк гүлү / Которгон С.Тургунбаев. – Ташкент, 1991. – 56 б.
9. Песни-аратов. Из монгольской народной поэзии в переводе Н. Гребнева. Худ. Суриков В. – М.: Художественная литература, 1973. – 215 с.
10. Синельников М. Предисловие к журналу «Дружба народов». №1, 2005 г. – М., 2005. – 5 с.
11. Чавчавадзе И. Ырлар / Которгон С.Тургунбаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984. – 54 б.
12. Шевченко Т. Кобзарь / Которгон С.Тургунбаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. – 78 б.

Материал редакцияға 05.04.2017 жылы түсті.

¹Санкт-Петербургский государственный университет

ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ СОЗДАНИЯ НОВОГО ЛАТИНИЗИРОВАННОГО АЛФАВИТА

Аннотация: Алфавиты на основе кириллицы и арабицы, использовавшиеся для записи казахских текстов во второй половине XIX в., не были устоявшимися и общественно принятыми. Каждый последующий автор мог допускать какие-либо изменения в систему письма при записи своего текста одним из этих алфавитов. Замечательное творение в области казахской системы письма принадлежит А.Байтұрсынұву. Великий мыслитель реформировал имеющийся алфавит на основе арабицы таким образом, что новый алфавит, предложенный им для записи казахских текстов, полностью соответствовал фонетической системе казахского языка.

Тақырыбы: Жаңа латын әліпбиіндегі негізгі мәселелер

Түйін: Мақалада жаңа латын әліпбиіндегі негізгі мәселелер туралы сөз болады.

Тірек сөздер: әліпби, кириллица, мәтін, жазу.

Тема: Основные вопросы создания нового латинизированного алфавита

Резюме: В статье описываются основные вопросы, требующие разрешения при создании нового латинизированного алфавита

Ключевые слова: алфавит, кириллица, текст, письменность.

Subject: The main issues that need solving when creating the new Latinized alphabet

Abstract: The article discusses the main issues that need solving when creating the new Latinized alphabet

Keywords: alphabet, Cyrillic alphabet, text, writing system.

В истории казахского народа вопрос перехода на новый алфавит поднимается уже не первый раз. Начиная со второй половины XIX в., эта тема периодически занимает умы казахской интеллигенции. С тех пор казахский алфавит был изменен несколько раз: в XIX в. казахские тексты фиксировались кириллицей и арабицей; в начале XX в. А. Байтұрсынұв реформировал алфавит на основе арабицы; в период с 1929 г. по 1940 г. для записи казахских текстов использовался латинизированный алфавит; в 1941 г. был осуществлен переход на кириллицу. В апреле 2017 г. правительством Республики Казахстан было принято решение о переходе на латинизированный алфавит [1].

Алфавиты на основе кириллицы и арабицы, использовавшиеся для записи казахских текстов во второй половине XIX в., не были устоявшимися и общественно принятыми. Каждый последующий автор мог допускать какие-либо изменения в систему письма при записи своего текста одним из этих алфавитов. Замечательное творение в области казахской системы письма принадлежит А.Байтұрсынұву. Великий мыслитель реформировал имеющийся

алфавит на основе арабицы таким образом, что новый алфавит, предложенный им для записи казахских текстов, полностью соответствовал фонетической системе казахского языка.

Над созданием своего детища автор работал в течение нескольких лет, начиная с 1912 г. В результате к 1924 г. [2, 196] реформированный алфавит А. Байтұрсынова имел следующий вид: ^ا /a/, ب /b/, و /w/, گ /g/, ع /ğ/, د /d/, ه /e/, ج /ž/, ز /z/, ي /y/, ك /k/, ق /q/, ل /ll/, م /m/, ن /n/, ئ /ŋ/, و /ul/, پ /p/, ر /r/, س /s/, ت /t/, و /ol/, چ /š/, ی /i/ [3]. Произношение слова в соответствии с небной гармонией гласных производилось, исходя из определенных признаков. Так, считалось, что в слове, содержащем буквы «ك», «گ» или «ه», гласные буквы обозначают переднеязычные фонемы. Если же гласные фонемы в слове должны были произноситься мягко, но указанных выше букв в слове не было, то для обозначения мягкости в анлауте слова использовался знак под названием *ى ش ك هي اد* (дәйе кіші) – «ء» [4: 7-9].

В 1929 г. после многолетней подготовки официально был принят латинизированный алфавит, состоящий из 29 букв: а /a/, ә /ä/, в /b/, г /g/, ҟ /ğ/, д /d/, е /e/, ç /ž/, z /z/, і /i/, j /y/, k /k/, q /q/, l /ll/, m /m/, n /n/, ŋ /ŋ/, o /o/, ө /ö/, p /p/, r /r/, s /s/, t /t/, u /u/, y /ü/, v /w/, h /h/, c /š/, ь /i/. В этом алфавите все гласные фонемы были указаны отдельными буквами, в отличие от алфавита на основе арабицы, поэтому в дополнительных знаках типа «ء» необходимости не было. Слова фиксировались в соответствии с казахским произношением.

В 1940 г. был осуществлен переход на кириллицу. Казахский алфавит на основе кириллицы не является совершенным, так как содержит ряд букв, не используемых для записи казахских слов, а также буквы-дифтонги «и» и «у», затрудняющие фонологический анализ казахского языка. Однако, как отмечает профессор М.Куталмыш, этот алфавит имеет наибольшую продолжительность жизни в истории казахской системы письма [5].

Таким образом, очевидно что алфавит, соответствующий фонетической системе языка, создать нетрудно. В истории казахской письменности было как минимум два таких алфавита: на основе арабицы (реформированный алфавит) и на основе латиницы. Сложности возникают позже, при соотнесении созданного алфавита с инокультурным влиянием. Необходимо отметить, что любой алфавит, созданный на основе уже устоявшейся системы письма, заимствует основные правила, принятые в рамках его прародительницы.

Так, алфавит, разработанный А. Байтұрсыновым, был создан на основе арабицы и безусловно имел следы систем письма арабского, османского языков и фарси. Прежде всего, это касается способа изображения гласных фонем на письме. В алфавит входило лишь 5 букв, служивших для передачи нескольких фонем: ^ا - /a/, /ä/, و - /ö/, /o/, و - /ü/, /u/, ی - /i/, /i/, ه - /e/. В первоначальный вариант алфавита А. Байтұрсынова входила буква چ для обозначения фонемы /š/, в то время как во всех прочих системах письма с помощью этой буквы обозначалась фонема /ç/. Это было влияние османской системы письма [5]. Е.Д. Поливанов выступил против подобного заимствования [6], и уже в издании «Әліб-бій» 1928 г. для обозначения фонемы /š/ была использована буква ش [7].

Проблемы с латинизированным письмом стали возникать тогда, когда встал вопрос о написании заимствованных слов и терминов. Например, слово «колхоз» встречалось в разной форме в казахских текстах – и как «qalqoz», и как «kolxoz». Ситуация осложнялась необходимостью унификации имеющегося алфавита

с другими алфавитами народов, входящих в состав СССР. После перехода на кириллицу вопрос с написанием заимствованных слов решился просто – все иноязычные слова стали записываться так, как это принято в русской системе письма.

При переходе казахского языка на новый латинизированный алфавит одной из проблем, которая потребует к себе детального внимания, является проблема правописания иностранных слов. Этим вопросом прежде всего касается научных текстов. В них присутствуют такие слова, как «маркстік-лениндік», «идеология», «процесс», «конференция», «материал», «автор», «академия», «Ирак», «Иран» и др. Проблема таких слов заключается в том, что их строение не соответствует принципу сингармонизма, а также содержит некоторые фонемы, отсутствующие в системе казахского языка (например, /tʃ/ и /v/). По этой причине необходимо решить, следует ли переводить такие слова на казахский язык, или писать их латинизированным алфавитом согласно фонетическому принципу.

Продолжая тему заимствования, нужно отметить, что немаловажным является вопрос статуса графемы «и» и соответствующей фонемы ей. Эта буква встречается не только во многих словах, вошедших из русского языка, в том числе, и в перечисленных выше, что уже само по себе делает важным вопрос о том, как фонема, передаваемая данной буквой, должна быть изображена при переходе казахского языка на латинизированный алфавит, но встречается также в ряде слов, имеющих иное происхождение. Эта буква используется в таких словах, как «Йасауи», «ислам», «Ибраһим», «ит». Существует теория, согласно которой буквой «и» в казахском языке обозначаются два дифтонга – /iy/ и /ıy/[8]. Это верно для таких слов, как «жинау», «билеу», но, судя по всему, ситуация со словами, перечисленными выше, совершенно иная. При смене системы письма следует решить, может ли фонема, изображаемая буквой «и», передаваться на письме так же, как и фонема, соответствующая букве «і».

И еще один вопрос, который требует разрешения, это функция букв «к» и «ғ». Аллофоны /k/ и /q/ являются разновидностями одной фонемы, также, как /g/ и /ğ/ - разновидностями другой. Аллофоны /q/ и /ğ/ никогда не встречаются в окружении переднеязычных гласных и, наоборот, /k/ и /g/ - в окружении заднеязычных. По этой причине в словах, строение которых соответствует законам сингармонизма, нет необходимости указывать и ряд гласной, и аллофон. Следует выбрать что-то одно. Этот принцип характерен для арабской системы письма. Данный принцип использовал Х.К. Жубанов в 1935 г., реформировав латинизированный алфавит, и тем самым сократив количество гласных букв до 7 [9].

Таким образом, при переходе на новую систему письма необходимо решить ряд вопросов, связанных с современным состоянием фонологической системы казахского языка. Нужно определить состав гласных и согласных фонем казахского языка, статус фонемы, изображаемой на письме буквой «и», а также функциональность букв «к» и «ғ». Далее решения требует вопрос о правописании иноязычных слов. На данный момент в эту группу входят слова, вошедшие в казахский язык, главным образом, из русского языка.

ӘДЕБИЕТ

1. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру / Н. Назарбаев // Егемен Қазақстан. – 2017. №70 (29051). – С.1-2.

2. Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию / Е.Д. Поливанов, [ред. кол. А.А. Реформатский, Ф.Д. Ашнин, В.П. Григорьев, Вяч.В. Иванов, А.А. Леонтьев]. – М.: Наука, 1968. – 10 с.
3. Дайканов К. (ред.) Ахмет Байтұрсыновдың казакча алифбеси / Под ред. К. Дайканова. – Бишкек: Периодика, 1991. – 22 с.
4. Архангельский Г.В. Грамматика казакского языка / Г.В. Архангельский [под ред. К. Кеменгерова]. – Ташкент: Казакское государственное изд-во, 1927. – 16 б.
5. Kutalmış M. «Tarihte ve Günümüzde Kazakistan’ın Alfabe Meselesi», *Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 31 (2004): 1-21 p.
6. Поливанов Е.Д. Новая казак-киргизская (Байтұрсыновская) орфография. Спорные вопросы киргизской графики и орфографии / Е.Д. Поливанов // Бюллетень Среднеазиатского государственного университета. – Ташкент, 1924. – Вып. 7. – С. 35-43.
7. Baitursynul’A. Альв-выјаңақural (3-васьльвь) / А. Baitursynul’. – Qзыl-Orda: Qazizdat, 1928. – 15 б.
8. Джунисбеков А. Гласные казахского языка (экспериментально-фонетическое исследование) / А. Джунисбеков, [отв. ред. Ж.А. Аралбаев]. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 45 с.
9. Жубанов Х.К. К пересмотру казахской орфографии / Х.К. Жубанов // Бюллетень гос.терминологической комиссии при Каз. Наркомпрос. – 1935. –№1 (5 мая). – С. II-III. – С. 4.

Материал редакцияға 06.05.2017 жылы түсті.

М.АБДУЛХАНОВА¹

¹Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

ТӘЖІКСТАННАН КЕЛГЕН ҚАЗАҚТАРДЫҢ ТІЛІНДЕГІ ФОНЕТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Аннотация: Бұл мақалада ашық дауысты дыбыстардың алмасуы жайында сөз болады. Сөйленістерде байқалып жүрген дыбыс алмасуының түп төркіні бүкіл түркі тілдерінің фонетикалық жүйесімен байланысты әрі тамырын кең жайған құбылыс. Өйткені тіліміздегі қай дыбыс алмасуын алсақ та, түркі тектес тілдердің арасындағы дыбыстық алмасулардан айырмашылығы жоқ десек те болады. Бірақ фонетикалық ерекшеліктер мол болғанымен, сөйленістің дыбыстық құрамы әдеби тіліміздің дыбыстық құрамынан өзгеше емес, сөйленістегі дыбыс саны және олардың жасалу жолдары (артикуляциясы) әдеби тіліміздегі дыбыстармен үйлесіп, бірігіп жағады. Әдеби тілде жіңішке айтылатын кейбір сөздердің сөйленісте жуан айтылуы, ал жуан айтылатын кейбір сөздердің жіңішке айтылуы, үнді, ұяң және дауысты дыбыстар аралығында келген кейбір қатаң дауыссыздардың ұяңдамауы тәрізді құбылыстардың фонетикалық сипаттағы ерекшеліктер түрінде қараймыз.

Тақырыбы: Тәжікстаннан келген қазақтардың тіліндегі фонетикалық ерекшеліктер

Түйін: Бұл мақалада Тәжікстаннан келген қазақтардың тіліндегі фонетикалық ерекшеліктері қарастырылып, мысал ретінде талданып беріледі.

Тірек сөздер: фонетика, дыбыс, дауысты дыбыс.

Тема: Фонетические особенности казахской речи казахов из Таджикистана

Резюме: В статье рассматриваются фонетические особенности казахского языка в речи казахов, приехавших из Таджикистана.

Ключевые слова: фонетика, звук, гласный звук.

Subject: Phonetic features of the Kazakh speech of Kazakhs from Tajikistan

Abstract: The article considers the phonetic features of the Kazakh language in the speech of Kazakhs who came from Tajikistan

Keywords: phonetics, sound, vowel sound.

Тәжікстан қазақтарының тілін фонетикалық тұрғыдан сөз еткенде, онда қазақ әдеби тіліндегі дыбыстық нормадан үлкен ауытқушылықтардың жоқ екенін айтуымыз керек. Дегенмен, бұл аталған өлкенің тұрғындары тілінде фонетикалық ерекшеліктер тіптен кездеспейді деген сөз емес. Республиканың өзге жеріндегі жергілікті халық тілінде кездесетін айырмашылықтар бұл жерде де бар. Мұндай дыбыстық өзгешеліктердің ең бастысы деп, дыбыс алмасуларын айтуға болады. Бүгінгі мақалада қарастыратынымыз **ашық дауысты дыбыстардың алмасуы**. Сөйленістерде байқалып жүрген дыбыс алмасуының түптөркіні бүкіл түркі тілдерінің фонетикалық жүйесімен байланысты әрі тамырын кең жайған құбылыс. Өйткені тіліміздегі қай дыбыс алмасуын алсақ та, түркі тектес тілдердің арасындағы дыбыстық алмасулардан айырмашылығы жоқ десек те болады. Бірақ

фонетикалық ерекшеліктер мол болғанымен, сөйленістің дыбыстық құрамы әдеби тіліміздің дыбыстық құрамынан өзгеше емес, сөйленістегі дыбыс саны және олардың жасалу жолдары (артикуляциясы) әдеби тіліміздегі дыбыстармен үйлесіп, бірігіп жағады. Әдеби тілде жіңішке айтылатын кейбір сөздердің сөйленісте жуан айтылуы, ал жуан айтылатын кейбір сөздердің жіңішке айтылуы, үнді, ұяң және дауысты дыбыстар аралығында келген кейбір қатаң дауыссыздардың ұяндамауы тәрізді құбылыстарды фонетикалық сипаттағы ерекшеліктер түрінде қараймыз. Сол сияқты дауысты, дауыссыз дыбыстардың белгілі бір сөздерде түсірілуі (аферезис, синкопа), кейбір дыбыстардың қосылуы, орын алмасуы (эпентеза, метатеза) арқылы да көрінеді. Бұл сияқты дыбыстық алмасулар кез келген сөзде кездесетін құбылыс деп қарамай, белгілі бір топтағы ғана дыбыстық алмасулар деп қарау керек. Өйткені кез келген дыбыстың бірінің орнына бірі айтылуы дыбыс алмасуы бола бермейді. Өзара алмасып отыратын дыбыстардың жүйесі бар.

а/ә дауыстыларының алмасуы. Қазақ тілі сөйленістерінде жуан *а* дауысты дыбысының орнына жіңішке *ә* дыбысының, сондай-ақ *а*, *ә* орнына *е* дауыстысының бірінің орнына бірінің қолданылуы жергілікті сөйлеу тілінде кең жайылған құбылыс болып саналады. Мұндай дыбыстық алмасулардың жиі байқалатын жері – Қазақстанның оңтүстік өңірі мен оған көршілес тұратын Тәжікстан, Өзбекстан, Қарақалпақстанды қоныстанған қазақ диаспорасының сөйлеу тілі. Енді осы тілдердегі сөздерде кездесетін дауысты дыбыстардың алмасуына назар аударайық (1-кесте).

Кесте 1 – *а/ә* дауысты дыбыстардың алмасуы

Оңтүстік өңір мен Тәжікстандағы қазақтар тілінде	Өзбек тілінде	Қарақалпақ тілінде	Қазақ сөйленісінің көпшілік жерінде	Қазақ әдеби тілінде
әжел	Ажал	Әжел	ажал	ажал
әлдіңгі	олдинги	Әлдинги	алдыңғы	алдыңғы
әтіреп	Иттрап	Әтрап	атырап	атырап
әре	Ари	Хәрре	ара	ара
әпте	Хафта	Хәпте	апта	апта
әсіл	Асил	Хасыл	асыл	асыл
қәуіп	Хавп	Кәуип	қауіп	қауіп
қәліп	Қолип	Кәлип	қалып	қалып

Бұл кесте арқылы берілген мысалдардан бірінші бағанаға енген сөздердегі жіңішке *ә* дауыстысының орнына Қазақстанның Орта Азиядан шалғай жерінің бәрінде дерлік жуан *а* дауысты дыбысының айтылатыны көрініп тұр.

Беріліп отырған кестенің құрамындағы *ә* дауыстысына тән осы тілдердің дерегімен сәйкес келетіндерінің көбі кірме сөздер. Мәселен, тізімдегі *әжел*, *әтіреп*, *әсіл*, *әпте*, *мәусім*, *тәрәп* тәрізді сөздердің бәрі араб-парсы тілдерінен енген.

Біраз ғалымдардың тұжырымдауына қарағанда, *ә* дыбысының шығу төркіні күншығыс (араб-иран) тілдеріне барып тіреледі [1, 235-б.]. Осы күнгі лексикамыздың құрамында *ә* дыбысы қатысатын көп сөздердің сол тілдерге тән екені де сондықтан. *Ә* дыбысы тілімізге әбден сіңіп алған соң, қазақ тілінің төл сөздерінің құрамында да қолданыла бастайды. Бірақ бұл дыбыс төл сөздермен қатар, кірме сөздердің де екінші буынынан әрі өткен емес.

Өзбектермен аралас отырған Тәжікстан және Ташкент айналасындағы қазақтар тілінде өзбек тілінің әсерімен бұл дыбысты *түшпәрә, мүкәмбәре* (ысырапшылық), *мұбәрәк* (құтты), *мәмләкәт* сөздерінің соңғы буындарында айтуға дағдыланған.

Зерттеліп отырған өңірдегі қазақтар тілінен мысал келтірейік:

Пәре – пара (өзбекше – пара / паре). *Басыңа іс түссе пәре бер, пәре бермесең, жүре бер. Пәте* – бата (өзбекше – фотиха, араб тілінде – фотиһе). *Құр аяққа пәте жүрмес* (Мақал). **Әтіреп** – атырап (өзб. – атраф; тараф деген сөздің көпшесі). *Әулінің (ауланың) әтіребі таза болса, адамның көңілі ашылады. Әбіржу* – абыржу. *Қауырт болып әбіржіп кеттік. Әзгәнә* – азғана, азғантай (өзбекше – озгина / эзгіне). *Әзгәне болса, саз гәнә болсын. Әбиүр // әбүйер* – абырой (өзбекше – өбрү, тәжікше – обру). *Күннен-күнге оның әбүйірі көтерілді.*

Құрамында **ә** қолданылатын сөздердің сөйленістеріміздегі көлемі бұл келтірілген мысалдармен ғана шектелмейтінін ескерген жөн. Қазақ сөйленістеріндегі **ә**-мен айтылатын сөздердің саны, тараған аймағы әлдеқайда мол. Олардың бәрін бірдей өзге тіл ықпалында қарауға болмайды. Мысалы, оңтүстік өңірден тыс қазақтар тілінен жиналған *жән* (жан), *мәүсім* (маусым), *әбіржі* (абыржі), *жәутеңде* (жаутаңда), *тәутеке* (таутеке), *тәйтері* (тайтері), *әләкпе* (алаәкпе) тәрізді т.б. сөздерді өзге тіл ықпалында алып қарауға сыя бермейді.

Зерттеліп отырған өңірдегі тұрғындар тілінде біраз сөздерде **а** мен **ә** дауыстыларының керісінше алмасып, жіңішке **ә** орнына жуан **а** айтылатын жәйттері де бар. Мұндай сөздердің таралу шегі жіңішке айтылатын сөздердің таралу шегімен бірдей келіп отырмайды. Дегенмен бұл құбылыс та ортаазиялық аймаққа тән болғандықтан, осы өңірдің деректерімен салыстырып беруді жөн көрдік (2-кесте).

Кесте 2 – **ә/а** дауысты дыбыстардың алмасуы

Орта Азия республикалары және оған көршілес қазақтар тілінде	Қырғыз тілінде	Тәжік тілінде	Өзбек тілінде	Қарақалпақ тілінде	Қазақ тілінде
патұуа	батуа	Фатво	фатво	пәтуа	пәтуа/бәтуа
палан	белан	Фалои	фалои	пәлән	пәлен/бәлен
аламат	алаамат	Аломат	аломат	аламат	әлемет
айал	аял	-	аәл	хаял	әйел
араң	араң	-	аран	-	әрең
жардем	жардам	Ёрдам	ёрдам	жәрдем	жәрдем

Шығу төркіні жағынан алсақ, бұл сөздердің біздің тілде де және салыстырып отырған тілдерде де өзге тілден ауысқан сөздер екені байқалады. Олардың дені араб-парсы кірмелері.

ә/а дауыстыларының алмасуы. Әдеби тілдегі жіңішке дауысты **ә** дыбысының орнына зерттеліп отырған сөйлеу тілінде біраз сөздерде **а** дыбысы қолданылады:

Адат – әдет. Мысалы, *Біздің адатымыз біраз өзгешелеу. Адайы* – әдейі. Мысалы, *Домбырашыны адайы шақырттық. Айтауыр* – әйтеуір. Мысалы, *Айтауыр қолынан келген жардамын аямады. Акім* – әкім. Мысалы, *Жолаушы жүріп кеткен акім де келіп үлгерді. Акем* – әкем. *Азыл* – әзіл. Мысалы, *Азылың жарасса*

азылдас; *Азылдасқанға не жетсін. Ал* – әл, хәл. Мысалы, *Онымен алысуға алым жетпейді. Бары* – бәрі. *Дары* – дәрі. *Дәліз* – дәліз. *Сал-пал* – сәл-пәл. Мысалы, *Сал-пал ілгері жылжып отырыңыз. Тәжік* – тәжік. Мысалы, *Тәжік тілінде оқыған. Тәрбия* – тәрбие. *Бұлар тәрбия көрген балалар.*

Тәжік қазақтары тілінен жоғарыда келтірілген сөздерде жіңішке *ә* орнына жуан *а*-ның қолданылуы негізінен араб-иран тілдерінен енген сөздерде кездеседі. Олар: *адат* (әдет), *аял* (әйел), *аке* (әке), *а:лам* (әлем), *аулие* (әулие), *бикар* (бекер), *гүнаһар* (күнәхар), *қа:да* (кәде), *салде* (сәлде) және басқа кісі аттарына байланысты сөздер [2, 12-б.].

Қазақ тілінің басқа сөйленістерінде де бұл құбылыс едәуір сөздерді қамтиды. Мәселен, бұл дыбыстық алмасу Семей облысының Көкпекті, Ақсуат аудандарында *жардам* (жәрдем), *аял*(әйел),*тәрбия*(тәрбие) [3, 76-б.], Қарақалпақстанның оңтүстігінде *аура* (әуре), *маз* (мәз), *ары* (әрі) [4, 17-б.] тәрізді сөздер құрамында қолданылады.

е/ә дауыстыларының алмасуы. Тәжік қазақтары тіліндегі көзге көрінерлік елеулі құбылыстың бірі – езулік *е-ә* дауыстыларының алмасуы. Сан жағынан бұл ерекшелік біраз сөздерді қамтиды. Мысалы: *кәм* – кем. *Біраз адамдардың саны кәм. Кәсал* – кесел. *Арасында кәсалге шалдыққандар да бар. Ләген* – леген, *кәсә* – кесе, *кәлте* – келте. *Кетменнің сабы кәлте. Мәктәп* – мектеп(өзб. – мактаб), *әсәл* – әсел (бал), *дәреу* – дереу, *кәу-кәулеп* – кеу-кеулеп, *мәмләкәт* – мемлекет (өзб. – мамлакат), *кәрәмәт* – керемет, *кәптәр* – кептер, *кәсал* – кесел т.б.

Қазақ тілінің дыбыс жүйесіне келсек, түркі тілдерінің ішінде *ә* дыбысын ең сирек қолданатын тілдердің бірі біздің тіліміз екені мәлім. Қазақ тілінде өзге түркі тілдерінде *ә* қолданылатын жерде үнемі *е* дыбысы қолданылады. Ұйғыр, әзербайжан, башқұрт, татар тілдерінде *ә* дыбысы өте жүйелі қолданылатын дыбыстардың бірі. Тарихи тұрғыдан алғанда, *ә* – ескідегі жазбалардан бастап, қазіргі көп түркі тілдерінде жиі қолданылатын дауыстылардың бірі. Бірақ қазақ тіліндегі *ә*-нің қолданылу жәйі басқаша. Қазақ тілінде *ә* көп кездесетін сөздер – кірме сөздер. Анығын айтсақ, араб, парсы сөздері. Дегенмен тілімізде кірме сөздерден тыс та *ә*-нің қолданылатын жері жоқ емес. Мәселен, *шәш*, *жәй* (сөйле), *жәйә*. Бұдан өзге жағдайда басқа түркі тілдеріндегі *ә* келетін жерде қазақ тілінде *е* қолданылатыны белгілі. Айталық, татар тілінде *килә*, *курә* болып айтылатын етістік формаларының қазақ тілінде *келе*, *көре* болып айтылатынын білеміз.

Езулік *е-ә* дыбыстарының алмасуы Қазақстанның барлық жерлерінде кездеседі. Кейде бес-алты сөз көлемінде, ал енді бір жерде бұл дыбыстар өте мол сөздерді қамтиды. Диалектолог Ж. Болатовтың зерттеуінше, мұндай фонетикалық құбылыс Семей, Шығыс Қазақстан, Ресейдің Таулы Алтай өлкесіндегі тұрғындар тілінен де кездестіруге болады [35]. Ал еліміздің кейбір аудандарында бұл дауыстылардың алмасулары аз көлемде кездесіп отырады. Мәселен, қазақ тілінің Шу сөйленісінде *кәрәмәт* (керемет), *дiңкә* (дiңке), *шәк* (шек), *мәкән* (мекен) тәрізді сөздердің құрамында *е – ә* дыбыстарының алмасуы кездеседі [5, 30-б.].

Алайда Тәжікстан, Қарақалпақстан, Ауған-Иран қазақтары тіліндегі *е-ә* дауыстыларын қамтитын сөздерінің саны әлдеқайда басым. Ауған, Иран қазақтары тіліндегі *әгәр* (егер), *бәкәр* (бекер), *бәрәкәт* (берекет), *дәрт* (дерт), *зәргәр* (зергер), *мәкән* (мекен), *уәдә* (уәде) т.б. сөздердің құрамында *е, ә* дыбыстары алмасады. Осы пікірді зерттеп еңбек жасаған ғалым Б.Өтебеков *е-ә* дыбыстарының алмасуы көп сөздерді қамтитынын айта отыра, бұл құбылыстың болуы тікелей өзбек тілінің

әсері деп қарайды [2, 13-б.]. Қарақалпақ тілін зерттеуші Б.Бекетов *е-ә* дыбыстарының алмасуын Қарақалпақстанның оңтүстік аудандарында тұратын қазақтар тіліндегі басты ерекшеліктердің бірі деп санайды. Олай дейтін себебі, оның сөйленістегі өрісінің кеңдігі соншалық, ол құбылыс сөздердің бірінші, екінші, үшінші буындарында да, тіпті сөздерге жалғанатын қосымшалар құрамында да жиі кездеседі. Мысалы: *ләген* (леген), *нәсибі* (несібе), *дәрәу* (дереу), *кәмпір* (кемпір), *дүкән* (дүкен), *көрмәдік* (көрмедік), *мәмләкәт* (мемлекет), *кәрәмәт* (керемет), *кәсә* (кесе), *нәтижә* (нәтиже) т.б. [4, 17-б.].

е/а дауыстыларының алмасуы. Зерттеліп отырған өңірдегі тұрғындар тілінде жиірек кездесетін ерекшеліктің бірі – езулік *е*-нің ашық *а* дауысты дыбысымен алмасуы. Сан жағынан олар 20-ға жуық сөзді қамтиды. Сөйленістегі *е* дыбысының тіл арты *а* дыбысына алмасуы көбінесе сөздердің екінші, үшінші буындарында кездеседі. Олар: *керак* – керек. Мысалы, *Жерді айдау үшін әкмишіліктер рұхсат алу керак*. *Пешина* – пешене, маңдай. Мысалы, *Пешинаңа жазғанын көресің*. *Парзант* – перзент. Мысалы, *Екі-үш парзантым бар*. *Ертаң* – ертең. Мысалы, *Ертаңіне біз де қалаға жеттік*. *Жей берады* – жей береді. Мысалы, *Жемді жейберады*. *Камда-кем* – кемде-кем. *Кетады* – кетеді. Мысалы, *Сабақ бітісімен Қорғантөбеге кетады*. *Магазинда* – магазинде. Мысалы, *Магазинда біраз кітаптар бар*. *Бірге* – бірге. Мысалы, *Біз олармен бірге тұрдық, қоңсы болдық*. *Дүниа* – дүние. Мысалы, *Аның алған дүниасы мол болды*. *Тәрбиа* – тәрбие. Мысалы, *Бұл баланың тәрбиасы жақсы екен*. *Түсінамын* – түсінемін. Мысалы, *Мен де тажықше түсінамын*. *Мачыт* – мешіт. Мысалы, *Мачыт та біздің үйден алыс емес*. *Ажел* – ажал. Мысалы, *Ажелге кім араша тұра алады*. *Агер* – егер. Мысалы, *Агер оны көре қалсаңыз бізден сәлем айтарсыз*.

Осы сөздермен қатар мына төмендегі кісі аттарындағы соңғы *а* дауысты дыбысының орнына жіңішке езулік *е* дыбысы қолданылады. Олар: *Әлиме* – Әлима, *Сәлиме* – Сәлима, *Кәмиле* – Кәмила, *Хадише* – Хадиша. Бұл құбылыс Қазақстан территориясында Семей облысының Көкпекті, Ақсуат аудандарында *керемат* (керемет) [3, 77-б.], Шу өңірінде *бекарға* (бекерге), *дәража* (дәреже), *шидан* (шиден), *атпан* (атпен) [5, 29-б.]. Қарақалпақ қазақтары тілінде *есеп* (есеп), *абдан* (әбден), *әура* (әуре), *мекан* (мекен) [4, 17-б.] тәрізді бірін-бірі қайталамайтын басқа-басқа сөздердің құрамында кездеседі. Бұл құбылыс – аралас отырған өзбек, тәжік халықтары тілінің әсерінен туған ерекшелік. Демек, тәжік қазақтары тіліндегі бұл құбылыс сол жерді мекен етіп отырған өзбек, тәжік халықтарымен жиі қарым-қатынас жасауынан туған тілдік ерекшеліктер екені айқын байқалады.

Сонымен, біз зерттеп отырған өлке қазағының тілінде *е* дауыстысының үнемі *ә* емес, кейде *а* дауыстысының да алмастыратын ыңғайы бар. Бұлай болуы да түсінікті. Өзбек тілінің дыбыстық жүйесі тұрғысынан қарағанда, *а*, *ә* бір-біріне аса жақын дыбыстар. Қазіргі өзбек әдеби тілінде бұлардың арасында орфографиялық айырма да жоқ. Осы екі дыбыстың бірінің орнына бірінің қолданылуы жөнінде талғаусыздық біз зерттеп отырған сөйленісте де байқалады. Осы жердің қазағы үшін *тикәр* // *тикар* деп айтуда тұрған онша айырмашылық жоқ. Демек бір өңірде *ә* мен *а* жапыхалықтық тіліміздегі *е*-нің орнына қолданылатын дыбыс болып есептеледі. Әрине, оның қолданылуында белгілі шек бар. Біздің байқауымызша, *а* мен *ә*-нің көп қолданылатын сөздері – өзбек тілімен ұқсасатын сөздер. Жоғарыдағы келтірілген мысалдарды қарап отырып, олардың айтылуы көбінесе өзбек тілімен

дөп түсіп жатады. Осыған қарап, бұл дыбыстық алмасуларды да өзбек тілінің ықпалынан деп қараудың жөні бар (3-кестені қараңыз).

Кесте 3 – *e/a* және *e/ə* дауысты дыбыстарының алмасуы

Тәжік сөйленісінде	Өзбек тілінде	Қазақ сөйленістерінің көбінде	Әдеби тілде
экә/эка	ака	эке	эке
эсел	асал	бал	бал
гәулеп//кәулеп	кафла		
ега	ега	ие//еге	Ие
егәр	егар	ер	ер
дәрәу//дәрреу	даррав	дереу	дереу
жедел	жадал	жедел	жедел
дәрәжә	даража	дәреже	дәреже
кәм	кам	кем	кем

ӘДЕБИЕТ

1. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1965. – 45 б.
2. Өтебеков Б. Қазақ диаспорасының тілі. – Алматы: Білім, 2000. – 181 б.
3. Болатов Ж. Семей облысының Көкпекті, Ақсуат аудандарында тұратын қазақтардың тіліндегі кейбір диалектілік ерекшеліктер туралы // ҚТТ мен ДМ. 3-шығуы. – Алматы, 1960. – 30 б.
4. Бекетов Б. Қарақалпақ қазақтарының тілі (Қарақалпақстан Республикасының оңтүстік аудандарындағы қазақ тілі говоры). – Алматы: Рауан, 1992. – 128 б.
5. Нақысбеков О. Қазақ тілінің ауыспалы говоры (Шу бойындағы қазақтар тілінен жиналған материалдар бойынша). // Жауапты редактор Ш.Сарыбаев. – Алматы, 1972. –176 бет.

Материал редакцияға 02.04.2017 жылы түсті.

А.Е.ЕРТАРҒЫНОВА¹, А.Ә.ӘЛІМХАН¹

¹С.Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен қ.

ПОЭТИКАЛЫҚ ОНОМАСТИКА – ОНОМАСТИКА ҒЫЛЫМЫНЫҢ ӨЗЕКТІ САЛАСЫ

Аннотация: Ономастика мәселелері алғаш қарастырыла бастаған кезеңнен бері көркем туындылардағы жалқы есім мәселелері В.Н.Михайлов, Э.Б.Магазаник, Л.Н.Андреева, Н.В.Ботвина, В.М. Цыбикова т.б. еңбектерінде көрініс тапқан. Әдеби шығармалардағы онимдік лексика, оның ішінде, әсіресе жиі қолданыс табатын антропонимдер, топонимдер, зоонимдер мен эргонимдерді зерделеген ізденістер жарық көрді. Әдеби ономастика мәселелерімен шұғылданушылар көбіне әдеби есімдерді қалыптастырудың қағидалары, онимдік лексиканың көркем шығарманың стильдік ерекшеліктеріне әсері, онимдік құрылымдардың функционалдық сипаты сияқты мәселелерді қарастырған. Әдеби ономастика зерттеушілері жалқы есімдерді тілдің құрамдас бөлігі, әрі аса маңызды қарым-қатынас құралы ретінде дәйектеп отыр.

Тақырыбы: Поэтикалық ономастика – ономастика ғылымының өзекті саласы

Түйін: Мақадада ономастика ғылымының өзекті саласы – поэтикалық ономастика жайында сөз болады.

Тірек сөздер: ономастика, оним, лексика, семантика, топоним, этноним.

Тема: Поэтическая ономастика – актуальная отрасль науки ономастики

Резюме: В статье рассматриваются проблемы литературной ономастики, представлен анализ употребления имен собственных на материале произведений В.Майлина, Б.Кыдырбекулы, Ж.Аймухамбет.

Ключевые слова: ономастика, оним, лексика, семантика, топоним, этноним.

Subject: Poetic onomastics is an up-to-date branch of onomastics

Abstract: The problems of literary onomastics are considered in the article, the analysis of the use of proper names on the material of works by V.Maylin, B.Kudyrbekuly, J.Aymukhambet is presented.

Keywords: onomastics, onym, vocabulary, semantics, toponym, ethnonym.

Көркем туындылардағы жалқы есімдерді қарастыратын, соңғы онжылдықта қарқынды дамып келе жатқан поэтикалық ономастика саласы өзге салалардан өзіндік қызықты да күрделі сипатымен ерекшеленеді. Шығармалардағы жалқы есімдерді зерттеушілердің еңбектерінде әдеби мәтіндерде қолданыс тапқан онимдік лексиканың түрлері ғана емес, әдеби онимдердің қалыптасуы мен олардың автор туындыларының стиліне әсері, сондай-ақ жалқы есімдердің функционалдық сипаты сынды мәселелер бой көрсетеді. Бұл тұрғыдан келгенде, поэтикалық ономастика әдебиеттанумен тығыз байланысты. Көркем шығармалардағы жалқы есімдерді жүйелі түрде зерттеу автордың ойы мен шығарма жанрының ерекшелігін танып, сипатын ашуға мүмкіндік береді. Көркем шығармалар мәтіндеріндегі одан

тыс басқа да мәтіндердегі барлық жалқы есімдердің қолданылу ерекшеліктерін әдеби ономастика зерттейді. Поэтикалық ономастика дегеніміз – көркем мәтінді зерттеудегі ономастиканың, стилистиканың, поэтиканың, мәтін лингвистикасының, семиотиканың, лексикалық семантиканың т.б. әдіс-тәсілдерін қолданылатын бағыт. Көркем туындылардағы поэтонимдердің жоғары мәнін тілшілер де, әдебиетшілер де жоққа шығармайды. Әдеби онимдерді талдау жұмысы әдебиет пен тіл ғылымының табиғатын тереңдей тану мақсатында ғана емес, тарихи, мәдени, этнографиялық мазмұндағы мәліметтердің толығымен де ұштасады. Поэтонимдер ерекше лексикалық категория ретінде белгілі бір автордың стильдік ерекшелігін тануға жол ашатындықтан, лингвостилистика мәселелерімен тығыз байланысқан.

Ономастика мәселелері алғаш қарастырыла бастаған кезеңнен бері көркем туындылардағы жалқы есім мәселелері В.Н.Михайлов, Э.Б.Магазаник, Л.Н.Андреева, Н.В.Ботвина, В.М. Цыбикова т.б. еңбектерінде көрініс тапқан. Әдеби шығармалардағы онимдік лексика, оның ішінде, әсіресе жиі қолданыс табатын антропонимдер, топонимдер, зоонимдер мен эргонимдерді зерделеген ізденістер жарық көрді. Әдеби ономастика мәселелерімен шұғылданушылар көбіне әдеби есімдерді қалыптастырудың қағидалары, онимдік лексиканың көркем шығарманың стильдік ерекшеліктеріне әсері, онимдік құрылымдардың функционалдық сипаты сияқты мәселелерді қарастырған. Әдеби ономастика зерттеушілері жалқы есімдерді тілдің құрамдас бөлігі, әрі аса маңызды қарым-қатынас құралы ретінде дәйектеп отыр.

Көркем шығармаларға лингвистикалық талдау жасауда ерекше рөл атқаратын әдеби ономастикон – өзіндік сипаты бар лексикалық категория ретінде автордың стилін, көзқарасын, шығармашылық ұстанымдарын айғақтайды, әрі туындының идеялық-көркемдік ойы туралы қосымша деректерді тануға ықпал етеді.

Бейімбет Майлин Уфадағы «Ғалия» медресесінде оқып жүргенде «Садақ» атты қолжазба журналында жарық көрген алғашқы прозалық туындысы «Шұғаның белгісіндегі» жалқы есімдердің қолданысы туындының сюжеттік желісіне арқау болған. Шығарма екі атты жолаушының әңгімесінен басталады:

– «Шұғаның белгісі» дегеніңіз не нәрсе, тау ма? – дедім.

– Жок, әшейін бір обашық, – деді. Кейін қалып бара жатқан соң тағы тебініп қатарласып:

– Шұғаның белгісін сіз білмейтін шығарсыз-ау, – деді.

– Мен қайдан білейін, бұл жаққа бірінші келуім, – дедім.

– Білмессіз... сіздер жассыздар ғой, – деді. Маған қарағанда өзі недәуір көпті көрген үлкен адам болып көтеріліп қойды.

– Сіз білмейтін шығарсыз, жассыз ғой. Уақытында Шұғаның әңгімесін бұл өлкенің баласына шейін біліп болып еді... ой, шіркін, өзі де Шұға десе, Шұға еді-ау, – деді.

Жолдасымның бұл сөзінен мен Шұғаға ынтықтым. Анығын сұрап білгім келді.

– Шұғаның әңгімесін айтсаңыз қайтеді, жол қысқарсын, – дедім.

– Айтайын, – деді [1, 6-7].

Әңгіме желісінде «Шұғаның белгісі» деген жер атауынан антропонимге айналған Шұға сөзі есім иесі туралы оқиғаға ұласады. «Өзі де Шұға десе, Шұға еді-ау» деген сөздерден кейіпкердің «атына заты сай» екенін байқауға болады. Қазақ тілінің сөздігінде :«Шұға – майда түкті, биязы жүн мата. Шұға фабрикаларында ұзынды-

ғы 4-5 см-ден қысқа келетін жүн пайдаланылады», – деген түсінік беріледі [1, 742]. Көрнекті суреткер жазушының қазақ прозасының алғашқы қарлығаштарының бірі ретінде танылған туындысының бас қаһарманына тұлғалық жағынан осы ықшам келген, айтуға жеңіл, кейіпкердің биязы табиғатына жақын есімді таңдап алуының өзінен астарлы сыр байқалғандай.

С.Қирабаев: «Жазушының суреттеуінде, Шұға – мейлінше адал, терең сезімнің адамы. Бір сөзді, махаббатына берік. ...Әбдірахманның жолдасы, екі ғашықтың сырына қанық Қасым оқиға шындығын, кейіпкерлердің күйініш-сүйінішін, сезім көріністерін, әңгімесін толық күйінде жеткізуші қызметін атқарады. Соның сезінуімен жазушы Шұғаны, оның сұлулығын, ақылдылығын, тұрақтылығын, аянышты өлімін суреттеп, «Ай, Шұға десе, Шұға еді-ау!» деген сөзге қайта-қайта оралады. Шығарманың лирикалық сипаттарын да осы сыршылдық белгілейді», – дейді [2, 28].

Ж.Аймұхамбет поэзиясында кездесетін поэтонимдерді де молынан кездестіре аламыз. Ж.Әскербекқызы поэзиясындағы онимдер, антропонимдер, топонимдер, этнонимдер, космонимдер, гидронимдер т.б. көркем мәтін ономастикалық кеңістігінің өзегін құрайды, сонымен қатар олар ономастикалық кеңістіктің шектік кеңістігін құрайтын, мәтін ішінде талдауды қажет ететін басқа да ономастикалық атаудың мәтін ішіндегі құралдармен тығыз байланысты болатынын байқаймыз.

«ХІ ғасыр өлеңі немесе қыпшақ қызының оғыз оғланына арзуы» атты өлеңінде:

Ата жұрттың айта аламыз жайын біз,
Маңдайдағы жазмышқа да қайылмыз.
Қайта оралып соғар болсаң қарсы алар,
Балбал мүсін болып тұрған Айым-қыз [3, 9].

Жанат ақын бұл өлеңінде Оғыз оғланына өзінің сағынышын жеткізген кейіпке енеді. Өткен іске өкпе тартқан, барар жері Балқан тауы болған Оғыз оғланына деген сағынышын, күйінішін, іштегі шерін шерткен еді. Айым-қыздың тағдырынан сыр беретін өлеңде бейкүнә, пәк сезімді жырлаған ақынның ішкі болмысы байқалады. Тәні – тасқа, жаны – жасқа айналған Айым-қыздың арзуы адамның ішкі толғанысынан туған өлең іспеттес.

Айым – Айым, Айымхан, Күнімхан тәрізді кісі аттарындағы -м қосымшасы – тәуелдік жалғауының бірінші жағы. Бұл есімдер өзінің шығуы жағынан көне дәуірге тән. Бұлар адам баласының табиғатқа, тәңірге, аспанға табыну дәуірінде шыққан деген пікір бар [3, 77].

Күдік боп арбап күндізім,
Жанымды жеді түндерім,
Қазақтың таны бір қызын –
Ғайша-Бибідей мұңлы едім [3, 37].

Қазақ поэзиясының сәулеткері, өзіндік үні мен стилі бар Жанат ақын бұл өлеңінде өзін танытып тұрғандай. «Қазақтың таны бір қызын – Ғайша-Бибідей мұңлы едім» деуінді сыр жатқандай. Ақынның жүрек түкпірінде өлшеусіз бір мұң жатқаны байқалып қана қоймай, өлеңмен өрілген әрбір сөзде өзіндік сыр жатқандай сезіледі.

Ғайша-Бибі – араб тілінен алынған гайшә – көне еврей тілінен айше – ұзақ әмір суруші, өмірге құмар, құштар. Түрлері – Ғайша, Қайша.

«Диуана көңіл» атты өлеңінде:

Қабірінде жатып,
Бебеулейді ұзақ,
Сол бебеуден түсер
Тас қамауға сызат.
Көроғлы келер, дүниеге сөйтіп,
Ойнамайды ол бірақ, қабірінен ұзап...
Тіршілік бар көрде – Көроғлы тірі,
Бар болған жан жолар жүрегiнiң түгi.
Көрдeн шығар бiр күн құрсанып,
Талықсытар сәтке
Жарық күннiң сұғы [3,173].

Жанат ақынның бұл өлеңі халықтық эпостан бастау алып, ұлттық поэзия арнасына тоғыстырған Көроғлы образы арқылы мифопоэтикалық танымды тілге тиек етеді. «Сайқал тірлікті шашынан сүйреп» деп, Жанат ақын өмірдің қым-қиғаш тұстары болатынын аңғартады. Осы өлеңдегі бас кейіпкері ретінде таңдалынған Көроғлы образы арқылы Жанат ақынның реалистік көзқарасы поэзия тілімен үндес екені байқалады.

Көроғлы – қаһармандық халық эпосы. Орта Азия, Таяу Шығыс, Кавказ халықтарына ортақ фольклорлық ескерткішіне айналған жырдың түрлі нұсқалары түрікмен, қарақалпақ, өзбек, құмық, әзербайжан халықтарында кездеседі. Белгілі ғалым И.Брагинский жырдың тәжік нұсқасындағы Шәмбіл қала, Көроғлы атауларының түркі тайпаларынан алынғанын, ал, жыр оқиғасына келгенде оны «Иран шаһы Аббас пен түрік сұлтаны Мұрад арасындағы тартыс» деген пікір айтқан.

«Көр» сөзінің мағынасын мола немесе соқыр деп түсінуге болмайды. «Көроғлы» атауының екі буынын да өзге тілдерден тудыруға қарсы болған А.Гафуров «Көроғлы» атауы батыл, ер жүрек деген ұғым беретінін айтып, сөз түбірін түрік тілінен тудырған. Шығыста «гүр» – бірнеше елдің билеушісіне қолданылған лауазым [4].

Адам есімдері аса жиі қолданылатын тілдік бірліктер ретінде қоғамдық ортадағы, адамзат өміріндегі келеңсіз, тұрпайы құбылыстарды келеке ету мақсатында жазылатын сықақты шығармаларда маңызды қолданысқа ие болады. Белгілі жазушы, журналист Балғабек Қыдырбекұлының сықақ әңгімесіндегі жалқы есімдер қолданысына тоқталайық. Жазушының «Оқыған адам» әңгімесіндегі бас кейіпкердің Үрей есімі оның табиғатын танытып, мінезін сомдауға бағытталған. «Үрей – тырбиған арық кісі. Әсіресе, оның құтын қашырып тұратын қалқандай екі құлағы. Үріккен тананың құлағынша ол қалқиып тұрғандықтан, көлеңке жағына тұрсаңыз одан күн көрінгендей. Өзінің арық болғандығынан ба, көзі де аларып тұрады. Дүниеде құдай көздің нұрын алмасын деңіз, егер көзіңізден нұр тайса, басқа он екі мүшеңіздің саулығы түк емес. Сол Үрейдің көзінің нұры жоқ болғандықтан, Нақыш неге екені белгісіз, соның жүзінен аштан өлген адамның бейнесін көргендей болушы еді» [8, 106].

Шығарма кейіпкері Үрейдің мінез-құлқы А.П.Чеховтың «Человек в футляре» шығармасындағы Беликовке ұқсайды: «Да вот, недалеко искать, месяца два назад умер у нас в городе некий Беликов, учитель греческого языка, мой товарищ. ...Он был замечателен тем, что всегда, даже в очень хорошую погоду, выходил в калошах и с зонтиком и непременно в теплом пальто на вате. И зонтик у него был в чехле, и часы в чехле из серой замши, и когда вынимал перочинный нож, чтобы очинить

карандаш, то и нож у него был в чехольчике; и лицо, казалось, тоже был в чехле, так как он все время прятал его в поднятый воротник» [5, 247-248]. Автор туындының бас қаһарманының мінезінң Беликовке ұқсастығын Үрейдің әйелі Нақыштың нағашысының баласының сөздері арқылы жеткізген: «Әке, құндақтаулы адам! – деп тағы күліп жіберді. Сөйтсе Үрейдің далада күн шығып тұрғанда сулық киіп келгенін айтып тұр екен» [5, 107]. Кейіпкер бейнесі оның сәуле ауруынан қорқып теледидардың даусын естілер-естілмес етіп тындауы, теледидарды атом сәулесінен жасырыну мақсатында сейсепке оранып көруі, түнде есіктен біреу-міреу еніп кетер деп, есікке жіп байлап, оған ыдыс-аяқтарды байлауы, баланың даусын естігісі келмеуі т.б. қылықтары арқылы ғана емес, кейіпкердің «Үрей» деген соны есімі арқылы да ашыла түскен.

Әдеби ономастика соңғы уақытта жан-жақты қарастырыла бастаған маңызды сала ретінде көрініс тауып отыр. Көркем шығармалардағы әдеби ономастикон – өзіндік сипаты бар лексикалық категория ретінде авторлардың стилін, көзқарасын, шығармашылық ұстанымдарын айғақтайды, әрі туындының мазмұны мен идеясын ашуға ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Майлин Б. Шұғаның белгісі. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1974. – 608 б.
2. Қирабаев С. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. Қысқаша очерк: жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: Білім, 1998. – 224 б.
3. Жанұзақ Т. Қазақ есімдерінің тарихы. Лингвистикалық және тарихи-этнографиялық талдау. – Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1971.–220 б.
4. Әскербекқызы Ж. Ай-тамғы. –Астана: «Профи Медиа» баспасы, 2014. – 240 б.
5. Қыдырбекұлы Б. Ақпа құлақ. Сықақ әңгімелер, фельетондар, очерктер. – Алматы: Жазушы, 1978. – 437 б.

Материал редакцияға 08.04.2017 жылы түсті.

М.К.ЖОРАБЕКОВА¹

¹Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ КАК ОДНА ИЗ ВЕДУЩИХ ТЕНДЕНЦИЙ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Аннотация: Методика обучения русскому языку – это наука, исследующая цели, содержание, методы, принципы и средства обучения, а также способы учения и воспитания учащихся на материале языка. Методика обучения иностранному языку тесно связана с лингвистикой, психологией, психолингвистикой, дидактикой и другими науками. Методы же обучения языку имеют тесные связи с психологией обучения, которая занимается процессами и механизмами учебной деятельности, исследует оптимальные, наиболее эффективные пути к освоению языковых знаний, формированию речевых навыков и речевых умений. На протяжении ряда веков возникали разные методы или методические направления в обучении иностранным языкам. Все эти методические направления относятся к определенной цели и содержанию обучения.

Тақырыбы: Оқу процесінің сапасын көтерудегі инновациялық әдістер

Түйін: Мақалада оқу процесінің сапасын көтерудегі инновациялық әдістер жайында сөз болады.

Тірек сөздер: әдіс, инновациялық әдіс, оқыту, іргелі зерттеу.

Тема: Инновационные методы обучения как одна из ведущих тенденций повышения качества образовательного процесса

Резюме: В этой статье рассматриваются эффективные методы и формы работы, повышающие качество образовательного процесса.

Ключевые слова: метод, инновационные методы, обучение, фундаментальные исследования.

Subject: Innovative teaching methods as one of the leading trends in improving the quality of the educational process

Abstract: This article discusses effective methods and forms of work that improve the quality of the educational process.

Keywords: method, innovative methods, teaching, basic research.

Современные требования в сфере образования обуславливают необходимость постоянного совершенствования всех сторон образовательного процесса. Одним из важных элементов повышения качества и эффективности процесса обучения является постоянное улучшение методического уровня.

Методам обучения, от которых в немалой степени зависит результативность всего педагогического процесса, посвящены сотни фундаментальных исследований как в общей теории педагогики, так и в частных методиках преподавания отдельных учебных дисциплин. Понятию «метод» также даны сотни определений.

Так, Ю.К. Бабанский под методом обучения понимает последовательное чередование способов взаимодействия учителя и учащихся, направленное на достижение определенной цели посредством проработки учебного материала [1].

Видные педагоги дают различные определения понятию «метод обучения». Метод – это способ совместной деятельности учителя и учащихся в процессе обучения, с помощью которого достигается выполнение поставленных задач. И.Л.Бим определяет метод как «способ деятельности, в наибольшей степени обеспечивающий достижение цели».

«Методика обучения русскому языку – это наука, исследующая цели, содержание, методы, принципы и средства обучения, а также способы учения и воспитания учащихся на материале языка». Методика обучения иностранному языку тесно связана с лингвистикой, психологией, психолингвистикой, дидактикой и другими науками. Методы же обучения языку имеют тесные связи с психологией обучения, которая занимается процессами и механизмами учебной деятельности, исследует оптимальные, наиболее эффективные пути к освоению языковых знаний, формированию речевых навыков и речевых умений.

На протяжении ряда веков возникали разные методы или методические направления в обучении иностранным языкам. Все эти методические направления относятся к определенной цели и содержанию обучения. Но, с другой стороны, методы обучения создают предпосылки для того, чтобы содержание обучения иностранным языкам становилось шире. История методики преподавания иностранных языков знает многочисленные и многообразные попытки найти наиболее рациональный метод обучения.

Новые методы обучения иностранных языков возникали в ответ на потребности общества в изучении языков. С появлением каждого нового метода часто говорилось о создании оптимального и универсального метода обучения. Однако опыт работы и исследования в области методики свидетельствуют о том, что создание универсального метода – задача вряд ли осуществимая, ибо оптимальность метода определяется конкретными целями, задачами и условиями обучения. В качестве исходного признака метода используется подход к обучению, который характеризуется как система суждений о природе языка и его усвоении. В современной методике получили обоснования разные подходы к обучению [2].

В практике обучения существуют и другие подходы к определению методов обучения, которые основаны на степени осознанности восприятия учебного материала: пассивные, активные, интерактивные, эвристические и прочие. Эти определения требуют дальнейшего уточнения, т.к. процесс обучения не может быть пассивным и не всегда является открытием (эврикой) для учащихся. Методы обучения можно подразделить на три обобщенные группы:

1. Пассивный метод;
2. Активный метод;
3. Интерактивный метод.

Каждый из них имеет свои особенности. Рассмотрим их подробнее.

Пассивный метод – это форма взаимодействия учащихся и учителя, в которой учитель является основным действующим лицом и управляющим ходом урока, а учащиеся выступают в роли пассивных слушателей, подчиненных директивам учителя. Связь учителя с учащимися в пассивных уроках осуществляется посредством опросов, самостоятельных, контрольных работ, текстов и т. д. С точки зрения

современных педагогических технологий и эффективности усвоения учащимися учебного материала пассивный метод считается самым неэффективным, но, несмотря на это, он имеет и некоторые плюсы. Это относительно легкая подготовка к уроку со стороны учителя и возможность преподнести сравнительно большее количество учебного материала в ограниченных временных рамках урока. С учетом этих плюсов, многие учителя предпочитают пассивный метод остальным методам. Надо сказать, что в некоторых случаях этот подход успешно работает в руках опытного педагога, особенно если учащиеся имеют четкие цели, направленные на основательное изучение предмета. Лекция – самый распространенный вид пассивного урока. Этот вид урока широко распространен в вузах, где учатся взрослые, вполне сформировавшиеся люди, имеющие четкие цели глубоко изучать предмет.[2]

Активный метод – это форма взаимодействия учащихся и учителя, при которой учитель и учащиеся взаимодействуют друг с другом в ходе урока и учащиеся здесь не пассивные слушатели, а активные участники урока. Если в пассивном уроке основным действующим лицом и менеджером урока был учитель, то здесь учитель и учащиеся находятся на равных правах. Если пассивные методы предполагали авторитарный стиль взаимодействия, то активные больше предполагают демократический стиль. Многие между активными и интерактивными методами ставят знак равенства, однако, несмотря на общность, они имеют различия. Интерактивные методы можно рассматривать как наиболее современную форму активных методов [3]. «В настоящее время широкое распространение получили активные методы обучения. Применение этих методов требует тщательной подготовки как со стороны обучающего, так и со стороны обучаемых. Среди ведущих методических установок этих методов можно назвать: самостоятельную и активную речевую деятельность с преобладанием устных форм общения, опора на зрительно-слуховые образы как источники семантизации языкового материала и др.» [3].

Интерактивный метод. Интерактивный («Inter» – это взаимный, «act» – действовать) – означает взаимодействовать, находиться в режиме беседы, диалога с кем-либо. Другими словами, в отличие от активных методов, интерактивные ориентированы на более широкое взаимодействие учеников не только с учителем, но и друг с другом и на доминирование активности учащихся в процессе обучения. Место учителя в интерактивных уроках сводится к направлению деятельности учащихся на достижение целей урока. Учитель также разрабатывает план урока (обычно, это интерактивные упражнения и задания, в ходе выполнения которых ученик изучает материал).

Следовательно, основными составляющими интерактивных уроков являются интерактивные упражнения и задания, которые выполняются учащимися. Важное отличие интерактивных упражнений и заданий от обычных в том, что выполняя их учащиеся не только и не столько закрепляют уже изученный материал, сколько осваивают новый.

Обобщая изложенное выше, можно сделать вывод, что роль преподавателя при использовании интерактивных методов обучения, по своей сути, приближается к роли менеджера, руководящего работой группы, решающей определенную проблему или реализующей проект. В связи с этим становится актуальным приобретение преподавателем основных менеджерских компетенций, реализуемых в

процессах планирования, организации и контроля собственной деятельности и деятельности обучающихся. [4]

В настоящее время учителя иностранного языка получили значительную самостоятельность в выборе методов обучения иностранных языков. Успех реализации методов обучения иностранных языков во многом зависит от правильно организованной работы и совместных усилий учителя и учащихся на всех этапах и стадиях обучения и от учета вековых особенностей учащихся.

Успех учебного процесса в обучении русскому языку как иностранному зависит от того, как учитель выполняет требования, которые отвечают:

- наличие взаимодействия между возрастными особенностями и особенностями этапа обучения (начальный, средний, продвинутый этапы);
- дифференцированному воздействию этих особенностей на каждого учащегося с учетом соответствующих индивидуальных факторов;
- требуемому развитию особенностей в соответствии с поставленными целями школьного курса по русскому языку;

Вековые особенности оказывают значительное влияние на весь учебный процесс. Сюда можем отнести:

- мотивация детей к обучению русскому языку, как второму иностранному в школе;
- готовность учащихся изучать русский язык как средство общения;
- потребность учащихся пользоваться русским языком как средством общения;
- уровень развития памяти и т. д.

Таким образом все эти особенности имеют большое влияние на эффективность обучения русскому языку, и конечно же, учитываются при выборе методов обучения иностранного языка в школе. Эффективность использования разных методов обучения во многом зависит от детальной его проработки для определенного этапа обучения, исследования целого комплекса задач, связанных с уровнем обученности, стандартом образования по иностранным языкам. Эффективность использования того или иного метода в учебно-воспитательном процессе напрямую зависит от грамотного, т.е. методически обоснованного его использования.

ӘДЕБИЕТ

1. Педагогика: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / Под ред. Ю.К.Бабанского. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Просвещение, 1988. – 28 с.
2. Методика / Под ред. А.А. Леонтьева. М., 1988. – 24 с.
3. Михайличенко О.В. Методика преподавания общественных дисциплин в высшей школе: учебное пособие. – Сумы: СумДПУ, 2009. – 52 с.
4. Краевский В. В., Хуторской А. В. Основы обучения: Дидактика и методика. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 15 с.

Материал редакцияға 15.05.2017 жылы түсті.

С.Ж.ЧАКАНОВА¹

¹Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави

О ТЕХНОЛОГИИ КОММУНИКАТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ ЛЕКСИЧЕСКОМУ АСПЕКТУ РУССКОГО ЯЗЫКА В ИНОЯЗЫЧНОЙ АУДИТОРИИ

Аннотация: В современной методике справедливо утверждение о том, что из всех уровней языка (фонетика, морфология, лексика, синтаксис) синтаксис непосредственно связан с процессом коммуникации и представляет коммуникативную основу для употребления других языковых единиц в речи. Поэтому одним из существенных применений категории коммуникативности является изучение лексики и морфологии на синтаксической основе: слова и формы приобретают коммуникативность, проявляют лексические и морфологические закономерности через предложение.

Тақырыбы: Орыс тілінің лексикалық аспектісін шет тілі аудиториясында оқытудың коммуникативті технологиясы

Түйін: Бұл мақалада шетелден келген студенттерге орыс тілінің лексикалық аспектіні коммуникативтік технологияларымен оқытудың тиімді жолдары қаралады.

Тірек сөздер: тіл, лексика, грамматика, фонетика.

Тема: О технологии коммуникативного обучения лексическому аспекту русского языка в иноязычной аудитории

Резюме: В статье рассматривается технология коммуникативного обучения лексическому аспекту русского языка в иноязычной аудитории

Ключевые слова: язык, лексика, грамматика, фонетика.

Subject: On the technology of communicative teaching the lexical aspect of the Russian language in a foreign language audience

Abstract: This article deals with the technology of communicative teaching the lexical aspect of the Russian language in a foreign language audience

Keywords: language, vocabulary, grammar, phonetics.

Учеными подчеркивается, что ввод учебного материала для расширения представления о системе изучаемого языка, использование теоретизированных объяснений оказывают на учащихся отрицательное воздействие, так как последние не ощущают роста умений и навыков пользования языком; отмечается снижение интереса к языку, восприятие его не как средства общения, а как совокупности грамматических определений, правил и изолированных слов.

Вышеизложенное свидетельствует о том, что практические цели, выдвигаемые обучающимися, обусловлены не только их индивидуальными интересами, но и речевыми потребностями общества, современными условиями его развития. В связи с этим считается возможным осуществление типологизации целей обучения на профессиональные (получить специальность преподавателя-русис-

та, переводчика и др.), утилитарные (язык обучения вне страны проживания), образовательные (школьники в своих странах) и т.д.

Таким образом, выбранная цель определяет степень активности и уровень владения языком, обуславливает круг тем, ситуаций, формы речи, виды речевой деятельности, характер систематизации и организации грамматического материала, лексические темы занятий и т.п. Успешность обучения будет зависеть от того, насколько преподаватель осознал цели, выдвинутые учащимися, насколько способы презентации учебно-языкового материала соответствуют практическим целям, т.е. конкретные цели обучения подчиняют себе основные стороны учебного процесса, включая и учебный материал.

Речевая направленность учебного процесса предусматривает активное использование языка в процессе обучения в целях общения таким путем, при котором фонетические, лексические и грамматические навыки формируются синхронно с коммуникативными умениями, а обучающиеся включаются в непосредственный акт общения между собой (или с преподавателем). Реализация речевой направленности требует такой классификации упражнений и стратификации языкового материала, которые ориентированы не на членение по аспектам языка, а направлены на возможную лексикализацию грамматики, доминирование условно-коммуникативных и собственно коммуникативных упражнений. В аспекте настоящего исследования плодотворной представляется мысль о лексикализации грамматических явлений, что свидетельствует о значимости лексического аспекта в обучении иностранцев. С другой стороны, данный принцип предполагает такую последовательность презентации, которая отражает связь изучаемых языковых единиц с речевыми ситуациями, частотными и типичными для их функционирования.

Коммуникативность – это отношение к языку как деятельности, что обуславливает важность функционального подхода к отбору и организации языкового материала. Отвергая линейный подход к систематизации языкового материала, ученые-методисты выдвигают функциональный подход, в соответствии с которым в центре внимания «оказываются особенности их (языковых средств) функционирования во взаимодействии с элементами разных уровней, участвующими в передаче смысла высказывания» [1, 8]. Функциональный подход к отбору материала проявляется в том, что изучение языковых фактов в практическом курсе русского языка для иностранных осуществляется не в том порядке, какой принят в лингвистике, а подчиняются требованиям практического общения, т.е. внешние и внутренние компоненты акта речи осваиваются на уровне их реального функционирования в речевом процессе. Поэтому сущность коммуникативной методики и заключается в том, что усвоение закономерностей языковой системы происходит одновременно в процессе речепорождения. Согласно существующей концепции единицей обучения выступают речевое действие, коммуникативно-речевые единицы, компонентами которого являются интенция (речевая потребность) и синтаксическая структура, актуализирующаяся через конкретное лексическое наполнение.

Для овладения системными характеристиками изучаемых лексико-грамматических категорий предлагается выделение специальных этапов обобщения: повторительных уроков, уроков-обобщений, сопроводительных и систематизирующих курсов грамматики и т.п. Осуществление ситуативно-тематической

организации речевого материала максимально приближает процесс овладения языком к реальной коммуникации. Под ситуацией нами понимается не совокупность внеязыковых обстоятельств, а система взаимоотношений собеседников, отраженная в их сознании, а под ситуативностью – соотнесенность высказывания с этими взаимоотношениями и обстоятельствами. Ситуативно-тематический принцип предусматривает создание на занятиях речевых – учебных и естественных ситуаций: тематическая лексика объединяется с грамматическим материалом на базе ситуаций.

В современной методике справедливо утверждение о том, что из всех уровней языка (фонетика, морфология, лексика, синтаксис) синтаксис непосредственно связан с процессом коммуникации и представляет коммуникативную основу для употребления других языковых единиц в речи. Поэтому одним из существенных применений категории коммуникативности является изучение лексики и морфологии на синтаксической основе: слова и формы приобретают коммуникативность, проявляют лексические и морфологические закономерности через предложение. Однако при этом отмечается, что пользование языком возможно именно тогда, когда «достоянием учащегося становятся отдельные формы слова, словосочетания, типы предложений непосредственно и органично связанные, однако, с фрагментом действительности, ими обслуживаемым и важным для коммуникативных нужд учащихся» [2, 15].

«Концентризм и этапность в обучении позволяет распределить учебный процесс и учебный материал на определенные концентры и этапы, которые определяются конечными и промежуточными целями обучения» [3, 17]. Вузовский курс обучения русскому языку иностранцев подразделяется на начальный, основной и продвинутый этап обучения. На начальном этапе включающим три концентра, закладываются основы языкового знания и владения языком на минимизированном материале. Именно здесь «должна быть сформирована базовая компетенция в разных видах речевой деятельности» [4, 12]. Данный этап не зависит от будущей специальности студентов.

На каждом этапе предусмотрена реализация тематического и лексико-грамматического концентризма, что позволяет обучающимся с первых же шагов обучения конструировать отдельные фразы (элементарные, затем развернутые), двигаться от легкого к более сложному, трудному, от усвоенного к новому и т.д. Таким образом, единицы речи постепенно и последовательно от этапа к этапам, от концентра к концентру осваиваются во всех новых связях и различных ситуациях.

Рассмотренные выше методические принципы в своей совокупности составляют теоретическую базу коммуникативной методики обучения русскому языку в иноязычной аудитории и представляют собой исходную платформу для разработки технологии коммуникативного обучения лексическому аспекту в иноязычной аудитории.

Учебная деятельность, как и любая другая, протекает наиболее успешно там, где она максимально мотивирована. Коммуникативно ориентированное освоение лексики требует стабильного уровня мотивации на всех этапах обучения, и высокого уровня на начальном этапе. Большую роль в учебном процессе играет учебная мотивация, которая в большей степени зависит от таких факторов, как организация процесса обучения, характер и качество учебного материала, методическое мастерство преподавателя и др.

Собственная педагогическая практика, наблюдения за процессом овладения русским языком студентами-иностранцами Международного казахско-турецкого университета им. А. Ясауи позволили выделить основные факторы, обеспечивающие высокую учебную мотивацию в овладении русской лексикой:

1) отбор лексических тем занятий и речевых ситуаций, соответствующих коммуникативным потребностям студентов;

2) увеличение объема вводимого на занятии речевого материала, обеспечивающего коммуникативные потребности обучающихся;

3) осознание обучающимися социальной значимости содержания речевого материала;

4) достаточный интеллектуальный уровень материала, способствующий мыслительной активности студентов;

5) обеспечение индивидуальных стратегий продуктивного усвоения лексического материала обучающимися.

Анализ реальных условий жизнедеятельности студентов-иностранцев, оценка системы актуальных жизненных потребностей поможет преподавателю-практику создать и организовать учебные ситуации таким образом, что цели обучения постепенно станут целями в структуре деятельности. При обучении необходимо придерживаться данного условия, так как коммуникативный подход базируется не на реальности самой ситуации, а на реальности деятельности в ситуации. Важность этого фактора подтверждается результатами апробации созданного нами русско-турецкого тематического словаря, первые темы которого «Речевой этикет» могут войти в ряд подтем «Университет», «Библиотека» и др. Ведь для студентов, которые впервые встретились в новой группе, весьма значимым является информация друг о друге и т.п. Опора на начальные разделы словаря помогут им реализовать свои коммуникативные потребности, так как в них представлены «Приветствие», «Знакомство», «Прощание», «Обращение» и др. [5, 23].

Эмоциональный настрой учащихся зависит от выбора тем уроков и ситуаций общения, от соответствия их коммуникативным интересам студентов, живущих в нашей республике. А выбор тем и ситуаций, в свою очередь, обосновывает отбор тематической лексики.

Обеспечение формирования речевых навыков и положительный их перенос на новые ситуации осуществляется путем системного ввода достаточного и возможного объема речевого материала для обогащения словарного запаса обучающихся. При коммуникативном подходе ситуативно-тематическое предъявление учебно-языкового материала способствует созданию благоприятных условий для увеличения объема вводимой на занятии лексики.

Другим не менее важным фактором является осознание студентами-иностранцами социальной значимости изучаемого материала, который позволяет обеспечивать высокий уровень речемыслительной деятельности, мотивировать потребность осознанного осмысления грамматических категорий и их форм для перенесения их в другую ситуацию. В итоге, усвоение грамматики осуществляется при большом внимании и заинтересованности обучающихся.

ӘДЕБИЕТ

1. Леонтьев А.А. Общие сведения об ассоциациях и ассоциативных нормах

//Словарь ассоциативных норм русского языка // Под ред. А.А.Леонтьева. – М., 1977. – С. 5-16.

2. Вюстенек Х. О коммуникативности и системности в обучении русскому языку нефилологов //Русский язык за рубежом. – 1987, №6. – С. 69-73.

3. Методика преподавания русского языка как иностранного. – М.: Высшая школа, 1990. – 268 с.

4. Принципы обучения иностранным языкам /Под ред. Е.И. Пассова, Е.И.Кузнецовой. – Воронеж: НОУ Интерлигва, 2002. – 40 с.

5. Чаканова С.Ж. Русский язык. Начальный курс для иностранных студентов. – Туркестан: Туран, 2014. –282 с.

Материал редакцияға 19.04.2017 жылы түсті.

M.ZHAMBYLKYZY¹

¹PhD student of KazNU and the Institute of Linguistics
named after Baytursynov

STRUCTURAL-SEMANTIC AND FUNCTIONAL FEATURES OF PHRASAL VERBS: BASED ON THE MATERIALS OF ENGLISH AND KAZAKH LANGUAGES

Annotation: Modern English language has a particularly large number of combinations of postpositions with verbs. Their number is growing steadily. This is evidenced by books, dictionaries, dedicated to phrasal verbs and their use. Along with the increasing number, the frequency of their use is also growing. This means that they perform a desired function due to their greater brevity and expressiveness. The study of phrasal verbs is one of the most difficult tasks for a person who wants to improve his or her level of the English language. Many claim that even the familiarization with all English tenses does not seem so difficult. The present article examines in detail phrasal verbs and analyses the theories of domestic and foreign scientists. A comparative analysis of phrasal verbs is carried out in English and Kazakh languages that belong to different language systems and families. English is a fusional language of the Indo-European language family and Kazakh - an agglutinative language of the Turkic family. Mother tongue is the basis of thinking, and its every concept appears, first of all, in the form of the grammatical structure of the language. This suggests that there are differences between these languages. At the same time, some commonalities between the different systems of these languages can be determined.

Subject: Semantics and history of English phrasal verbs

Abstract: This article deals with aspects related to a historical rise of the English phrasal verbs and has in view definitions, semantics of phrasal verbs.

Keywords: phrasal verb, preposition, adverb, particle, semantics, dictionary, idiom.

Тақырыбы: Ағылшын фразалық етістіктерінің тарихы және семантикасы

Түйін: Бұл мақала ағылшын тіліндегі фразалық етістіктердің анықтамасы, семантикасы, классификациясы және тарихи қалыптасу мәселелеріне арналған.

Тірек сөздер: фразалық етістік, шылау, үстеу, бөлшек, семантикасы, сөздік, идиома.

Тема: Семантика и история фразовых глаголов английского языка

Резюме: В данной статье рассматриваются вопросы определения, семантики и происхождения фразовых глаголов в английском языке.

Ключевые слова: фразовый глагол, предлог, наречие, частицы, семантика, словарь, идиомы.

For many decades, the interest of linguistic thought in the study of movement, the most amazing phenomenon in the world, and a vitally important concept of human activity, does not become weaker; on the contrary, it is constantly growing. Movement in the modern world is considered to be the main feature and the main sign of life.

Interpretation of movement in linguistics is the focus of attention due to the prevalence of the principles of anthropocentrism. It is considered to be one of the central problematic issues in linguistic semantics. In English studies phrasal verbs have been widely described as a special English language phenomenon. Linguistics has a great number of works dedicated to the determination of the status of these lexical units, with their lexical and grammatical structures, characteristic features of polysemy, the nature of the second component, their functioning in language and speech. Despite a long history of the study of phrasal verbs, interest in the lexical-phraseological phenomenon never fades. Such scholars as L. Talmy, S. Lindner, P. Morgan, C.E. Gursky, E. N. Golubkov, S.Y. Bogdanova and others repeatedly drew attention to the characteristics of polysemous phrasal verbs. However, a comprehensive, systematic and solid description of these recurrent syntagmatic models of the explication of movement in modern linguistics has not been provided so far. It appears to be interesting and relevant to summarize the prior observations from the perspective of anthropocentric theory after the examination of semantic changes in the semantic structure of polysemous phrasal verbs of movement as well as methods of objectification and modification of the category of movement through space postpositions.

Phrasal verbs are one of the most complex aspects in the study of the English language. The term «phrasal verbs» was first introduced by an English linguist L.P. Smith and was recorded in the English-Russian dictionary of verb combinations published in 1986 in the USSR. Phrasal verbs, as their name suggests, refer to phraseology. Phraseology is a branch of linguistics studying phrases, i.e. word-combinations, but not all of them, only more or less stable. Phrasal verbs are compound (or composite) verbs (*multi-word verbs*), consisting of several words, one of which is a verb, and another (or others) is a preposition or an adverb that has the same form. For this reason, two or three words that make up a compound verb and look like a short phrase are often called phrasal verbs. Learning English presents difficulties in mastering phrasal verbs. This is because they can quickly and suddenly change their meanings, and there are so many of them. As all of the words of modern English, most verbs have either Latin (Romance) or Germanic origin. Historically, the words of Germanic origin belong to neutral or conversational vocabulary. The vast majority of phrasal verbs is based on the verbs of Germanic origin. English became abundant in foreign words that, along with native words, expressed the nuances of the same concepts. For example, the meaning of the word ‘to foretell’ can be expressed by the Latin word ‘to predict’ or the Greek word ‘prophecy’. As a result, while native phrasal verbs continued to evolve naturally in the population, foreign words expanded a scholarly and scientific vocabulary. Even today, English continues to evolve along these two parallel paths. Therefore, hundreds of native English phrasal verbs have French, Latin, or Greek counterparts with very similar meanings, but with a slightly more erudite ring to them. Here are just some of these synonyms: blow up – explode; find out – ascertain; give up – surrender; go against – oppose; hand in – submit; leave out – omit; look forward to – anticipate; look up to – admire, respect; make up – fabricate; point out – indicate; pull out – extract; put off – postpone; put out – extinguish; put together – assemble, compose; speed up – accelerate; stand up for – defend.

According to the American linguist Dwight Bolinger, until recently, the English language did not have many means to create new words based on existing ones. However, phrasal verbs have strengthened their position in the verbal lexicon of contemporary English. Having become a phenomenon of conversational level, they are essential for the

communicative act, and offer unlimited opportunities to express virtually all concepts. The number of phrasal verbs is growing every day and, at the same time, the frequency of their use is also increasing. Phrasal verbs that are more infrequently used in conversation have already moved to the language of the media, business and economy. In addition, there are even some combinations that have replaced simple verbs with the same meaning. It is obvious that there is a significant stylistic diversity among phrasal verbs, reflected primarily in specialized dictionaries of phrasal verbs, where they are combined in different stylistic groups: formal, colloquial, and slang, but this classification cannot be called absolute, because the verbs can «jump» from one group to another. There are conversational phrasal verbs, such as the verb «to make up», which are so frequent in communication that after some time, they are starting to be used in written language, so they cannot be called spoken, and should be classified as neutral.

According to Jane Povey, the author of the book «Get it right», phrasal verbs are syntactic and semantic units. According to J. Povey, a phrasal verb can be replaced by a «simple» verb. This characterizes a phrasal verb as a semantic unity: come by – obtain, call up – telephone. However, many phrasal verbs are only equivalent to phrases: break down – stop functioning. Some theorists tend to regard second components *up, to, on, through, after, of* as prepositions, others as adverbs, still others call them postfixes, yet others particles. [1]

Regarding the semantics of phrasal verbs, it should be noted that their initial value is movement in space and result of the action. Therefore, a major part of them consists of movement verbs: to get, to put, to fall, to go and many others. The polysemy of phrasal verbs is explained by semantic transfer of initial value: *pull down – lower, destroy; put down – lower, underestimate the importance, criticize someone, kill (an animal)*. Postpositions of phrasal verbs often serve to clarify the action of a verb indicating the direction, for example: come in, go away, go out, step aside, step out, put away, put aside, go up, take off, turn over and many others. A postposition can also specify a verb aspect (telicity value): «sit» and «sit down, burn and burn down. Phrasal verbs are very common in the English language. They are actively used in everyday speech. The meanings of some phrasal verbs are intuitively understood due to the ability to make generalisations and to form new combinations out of their elements: come back – return, go away – leave, stand up – rise, etc. Other phrasal verbs have idiomatic meaning, and they should be memorized separately, for example: take after – follow someone, be like someone, look – turn your eyes in a particular direction, look for – try to find something, look after – take care of something, look up to – respect, etc.

The origin of phrasal verbs can be traced back to the earliest written records of Old English. At that time, prepositions and adverbs were used very literally, and denoted mainly direction, location, or orientation of an object in space. For example:

- The man *walked out* – *direction*.
- The man *stood by* – *location*.
- The man *held his hand up* – *orientation*.

In addition, both adverbs and prepositions indicated the relationship of a verb and an object in a sentence:

- The woman *stood by* the house – *location*.
- The thief *climbed out* the window – *direction*.
- He *hang* the coat *over* the fire – *orientation in space*.

A phrasal verb is a stable combination of a verb and a preposition, a verb and an

adverb, or a verb with a particle (the term «postposition» is considered to be the most widely used in special literature), where the verb means action, and the preposition, the adverb, or the particle means its character or orientation. Many verbs depending on the postposition completely change their meanings. Being an idiom, a phrasal verb cannot be translated literally. However, in rare instances, a literal translation may help to understand the expression more or less. Many phrasal verbs have the value that is impossible to deduce from the values of its components, therefore, their value should be regarded as integral. In other words, the value of these units is difficult to predict. Phrasal verbs that include a preposition are known as prepositional, and phrasal verbs that include a particle are also known as particle. [2]

Since ancient times, there has been a distinction between notional words and function words in Turkic and Indo-European languages. This is evidenced by the presence of functional words in Orkhon-Yenisey written monuments. So, in what way were words divided into lexical and function ones? Speaking about the analytical form of words V.M. Zhirmunsky writes: «The development towards lexicalization leads to the formation of more or less strong *phraseological units* ... The development towards **grammaticalisation** (morpholisation) leads to the transformation of a group into a new grammar (analytical) form of a word». It is clear that function words are derived from notional words not with the help of morphological or syntactic means but as a result of their development, i.e. semantic process. This required a subordinate bond of two notional words where one was affected by another. As a result, one of the two notional words, which served as a coordinator, gradually, lost its independence of its lexical meaning (objectivity or denotation value) and converted to a half-auxiliary word. «Usually the words that have wider (more general) meaning are exposed to grammaticalisation. Among these verbs are verbs of a greater value, for example, with a value of «have» (possess), «start» (become), static and movement verbs such as «stand» (stay), «walk» (to move), etc. According to their grammatical function, these verbs become auxiliary or coordinative verbs: modal verbs that lose their lexical modality due to their semantic change, personal pronouns whose *verb forms* indicate person.

An analytical form of a verb is a natural phenomenon in the development of a language, occupying a special place in its grammatical structure and performing a complex function. Relatively little study of this problem is determined by the fact that the nature of a verb is not discovered enough, while it continues to play an important role in the grammatical system of a language. The theory of grammar is based on the comprehensive study of grammatical system. In this regard, the study of *analytical verb forms*, describing a complex structure of grammar, is of particular importance. In determining the analytical form of a verb, we proceeded from the position that the analytical form of the word, as the most specific analytical composition that is taken by itself, is a combination of a main word (in its particular form) with a known function word. [3] Along with the term «an analytical form of the word», we use another term – «an analytical formant» – by which we mean an affix, which closes a main verb, and an auxiliary verb, which helps to express a grammatical meaning. In Turkic languages an analytical formant follows a main verb, and it is not separated by a main verb as in the case of Indo-European languages, the components of the analytical formant are linked not only by the unity of values, but also a place and their contact use: *жаз+а сал, кел+е бер, айт+а сал*, etc. Thus, in Turkic languages, it is more convenient to consider them as a linguistic unit used in speech as a morpheme. Therefore, an affix with an auxiliary verb that forms the analytical form of

a verb in a particular grammatical meaning, creates a symbolic unity of the analytical formant. Take, for example, the analytical formant *-a al*. Joining any verb, it forms the analytical form of modality: *жаз+a ал, бер+е ал, айт+a ал*, etc. In this example, the analytical formant is stable, it is only the main verb that changes. The analytical formant *-a ал*, as a ready formant of the language, used in speech when it is necessary to express a possibility of the action of the subject. External signs of an analytical form of a verb have some common features with such linguistic phenomena as a compound and composite verb, a stable and free combination of words. It is significant to identify their distinctive features both in theoretical and practical aspects.

N.A. Baskakov describes an analytical form of a word as one of the stages of morphological development of a word. He notes that all the stages of morphological development of a word really exist in Turkic languages. The author examines the development of analytical forms diachronically and notes that there are tendencies of the gradual grammaticalisation of free word-combinations. On that basis, he recognizes three ways of expressing grammatical meanings in Turkic languages: a) a combination of notional words with function words; b) analytic formants) synthetic forms. [4] Thus, N.A. Baskakov not only recognizes the fact of the existence of analytic forms of the words in Turkic languages but also briefly examines their position in a number of other means and indicates their evolution. E. V. Sevortyan also believes that there is undisputed presence of analytical forms in Turkic languages, and focuses attention on their distinctive features in relation to free word-combinations. [5]

It is essential for the theory of an analytical form of a word and free word-combinations to distinguish mutually exclusive characteristics. Therefore, the works of N.A. Baskakov and E. V. Sevortyan are the contribution to the theoretical development of the problem of analytism in Turkic languages. It is also important that the authors draw attention to the need of researchers to distinguish an analytical form of a verb from many other similar linguistic phenomena, which until now have not received a detailed description. A monograph by A.A. Yuldashev [6] and a research by N. Oralbayeva in Kazakh linguistics [7] play an essential role in the development of the theory of analytical verb forms in Turkic studies.

The analysis of the facts of the Kazakh language suggests that there has been an examination of various linguistic phenomena in compound verbs. For example: 1) a compound verb: *келіп кет, айтып бар*, 2) a composite verb: *жәрдем ет, қызмет қыл*, 3) a set phrase: *жүрек жұтқан, көзі ашылу, жүрек жалғау*, 4) analytical forms of a verb: *ала сал, келе қал, жьлып сала бер*. These phenomena should be differentiated. Analytical forms of a verb in the Kazakh language have not been clearly distinguished from complex verbs for now. To differentiate them, it is necessary to identify their specific features and to show which of them are common or similar and which are individual, distinctive.

An analytical form of a verb and a compound verb have the following common characteristics: 1) both have two components, 2) a first component in both structures in most cases is in the form of adverbial participle, 3) they are the same part of a sentence, their components in both cases are written separately, 4) their relationship with the other parts of the sentence is also the same.

However, they differ in the following features:

1. Components of compound verbs are derived from notional and equivalent words. The components of analytical forms of a verb are notional and auxiliary verbs, therefore, they are not equivalent.

Both components of a compound verb form its lexical meaning: *кіріп шық, келіп кет, алып қайт, сатып ал*, etc. This criterion is common for compound words of any part of speech in many languages. *Радиоузел* (Russian), broadcasting centre (English), *апобаб* (Turkish), *он эки* (Kumuk), *құмтош* (Uzbek), *билэйзүк* (Uyghurs), *күні кеше, қызыл ала* (Kazakh). These examples show compound words of different languages, different parts of speech, and all the components express both lexical and grammatical meanings. They are equally involved in the creation of a new meaning of a complex word. M.D. Stepanova argues that in cases where a certain component of a complex formation takes on a general character and loses its lexical meaning, it is regarded as a half-suffix. [8] There she sees a grammatical process. And she does not recognize such formations as complex words. Despite this, in a verb the criterion of a complex word is often taken into account, and the combination of a main and auxiliary verb is very often considered as a compound verb. In this case, some linguists distinguish two groups in compound verbs: a) with unequal components and b) with equal components. Some researchers, correctly understanding the essence of compound verbs, prove that auxiliary verbs also have lexical meanings, i.e. deny their lexical emptiness. «If you take that view – writes F.A. Ganiyev – composite verbs cannot be regarded as complex words because, as it is known, combinations consisting of words of notional and functional parts of speech do not belong to complex words. One of the components in such phrases would not have a lexical-semantic meaning. That would contradict the principle of «complexity» of a word. If auxiliaries did not have lexical meaning, and were used only for conveying grammatical meaning, composite verbs would represent a complex form of a verb, which would be different from a main word in some grammatical function». [9]

Indeed, if some component has no lexical meaning, it does not form a complex word, particularly a compound verb. Therefore, compound verbs are the verbs whose components are equally involved in the formation of their lexical meaning.

2. A compound verb expresses a lexical meaning. The analytical form of the verb expresses, in addition to the lexical meaning, lexico-grammatical and grammatical meaning of a certain category. For example, *айтып бар* is a compound verb: it expresses a single complex lexical meaning, *айта сал* is an analytical form of the verb category of the character of an action; it expresses a lexical meaning and lexico-grammatical meaning, which dominates in the creation of this form.

3. A compound verb consists of two components that function as a single lexical unit. The analytical form of the verb consists of a lexical unit and an analytical formant that perform different functions.

4. Affixes of voice joining the last component of a compound verb: *айтып барғыз, келіп кетісті*, etc. In analytical forms of a verb, affixes of voice are in postposition to the verb root, but the preposition in an analytical formant: *айт + қыз + а сал, оқы + т + а бер, оқы + т + а түс*.

5. A compound verb is a ready reproducible lexical unit. The analytical form of the verb is created in the process of speech. Formant is a ready element of the analytical forms of the verb. The verb takes on a particular analytical formant depending on the context and meaning in the process of speech.

The study of analytical verb forms demonstrates that they are an essential part of the grammatical structure of the Kazakh language, and a verb is especially rich in them. Analytical verb forms have their own specific character which distinguishes them from compound and composite verbs, stable and free word-combinations.

Despite the fact that many languages are different from each other in their system of specific forms, with the help of which universal conceptual categories in all the natural languages find their expression, and each language in its own way divides the world, and has its own way of conceptualization, comparison is one of the most important components of the conceptual system of any language. Linguistic typology is a comparative study of the structural and functional features of languages regardless of the nature of genetic relationships between them. A typological study of the languages aims to determine similarities and differences between languages (language systems), which are rooted in their most common and most important properties (for example, the way morphemes are connected) and do not depend on their genetic relationship. A particularly difficult problem is inability or incorrectness of translation of phrasal verbs and *phraseological units*. E.A Kemelbekova claims: «Phraseological units, i.e. phraseological expressions, are set word-combinations with complicated meanings of individual words, turns of speech that have such features as separability, reproducibility, sometimes equivalence and correlation with the word. Translation of *phraseological units* from English into other languages always presents some difficulties because of the semantic integrity and complexity of such structures. For example, «to get out of bed on the wrong side», «*сол аяғымен тұру*»; «Fish begins to stink (or stinks) at the head», «*балық басынан шіриді*»; «nothing is stolen without hands», «*жел тұрмаса шөптің басы қимылдамайды*». [10] However, it is important to understand that such difficulties arise in translation in almost any language pairs. Despite the existing problems with foreign languages in Kazakhstan, and the difficulties of translation itself, we can surely state that the process of normalization of *relationship* between *languages* in Kazakhstan is already under way. This is demonstrated, for example, by the translation of animated films from English into the official language (rather than Russian-English or English-Russian translation as it was before) provided by a republican youth movement «Bolashak».

Compound verbs are widely used in the Kazakh language because they can express various and very subtle meanings, therefore, the structures that form compound verbs should be examined both in terms of *word formation* and *expression of the type of action*. In compound verbs formed by combining the main verb in a participial form with *-a// -e// s or -yp// - ip// -n* with auxiliary verbs. The main semantic meaning of a compound verb is in its first component, and auxiliary verbs bring an additional lexical hue. Beyond their structure, they retain a full lexical meaning, and are used as independent verbs. In comparison with simple verbs, from which the components of such a structure are formed, a compound verb is a completely new form, which can be a complex word, sometimes written together representing the joining of two morphemes. For example, in the Kazakh language there is a complex word *әнер – достань, әкет – забрал* that is different from a compound verb *алын кетті – took away* first of all structurally. It does not consist of morphemes representing one word as in the first case, but independent words, where the second word changes its original meaning to some extent. As a result, the original meaning is partially lost. In addition, a compound verb is different from a word-combination, where the components retain their independent meaning. Let's compare: *сөйлеп тұр (to speak) и алын кетті (took and left)*. The first structure does not belong to the compound verb. It presents a verb phrase or analytical forms of the verb. The main feature of such structures is *semantic independence* of their *components*. On

the one hand, auxiliary verbs are the means of formation of new lexical units - compound verbs, on the other - the means of expression of the types of action, various semantic nuances. A *compound verb* is structurally different from a *composite verb*, whose first component is a notion. Both groups of structures are formed mainly with the help of auxiliary verbs, which give them not only different shades of meaning but indicate time and aspect. Compound verbs differ from free verb phrases because they, firstly, express one new concept (which can be derived from the individual meaning of its elements) and represent a single unit in a sentence: For example, 1. – *Баланы тастап кет, Аққұртқа! Таста, өтінемін сенен, қалдыра кет баламызды! – Зорыққан аттай алқынып, даусы қыр-қыр етіп, жүгіріп келе жатып, қасқырға жалынды. – Е, бәсе! Апырай, ә! Олжаның астында қалыпсыз зой! Тура апанның өзінен, ә? Әйтеуір, аман құтылып кеткенсіз... Ақыры қоржынды ердің үстінен түсіріп, Бостонның үйіне алып кірді.* 2. *Базарбай қолын жасқап та үлгермеді, Босбон мылтығын кезеніп қалып, тіпті көздемей-ақ басып салды* (Ch. Aitmatov). Compound verbs in the first sentence are: *тастап кет-, қалдырып кет-, жүгіріп кел-, құлып кет-, алып кір-* во-втором: *аналитические формы глагола: кезеніп қалып, басып салып.* The components of compound verbs cannot be separated from each other, i.e. a notional word cannot be inserted between them without a change in their meaning. Secondly, there is an interdependence between the components of compound verbs, for this reason, none of the components can be omitted without destroying the integrity of the compound verb. A compound verb is a unity that reflects not only action, but also its character. There are more than 20 auxiliary verbs involved in the formation of a compound verb in the Kazakh language. These verbs express the character of the action (*aktionsart*). Өлсе өлер табиғат, адам өлмес, Ол бірақ *қайтып келіп, ойнап-күлмес* (Абай). Соққанда кеп, миымның жар қабағын, бір минуттық тынымға зар боламын. Менің жарық дүнием, шуағымды, *Ала кетсем* деймін де, қарманамын... (М. Makatayev). The ability to combine a verb with another is possible due to the semantic interdependence of the components.

Proponents of the second viewpoint that define the above systems as a combination of two separate words (morphological level) with a possible idiomatisation of their components (lexical level) are I.E. Anichkov, S.B. Berlizon, M.P. Ivashkin, A.I. Smiritsky, M.M. Yesayants. Studies of these scholars emphasize the semantic cohesion of the components of certain combinations. Nevertheless, this fact in the context of the approach under consideration does not affect the essence of the linguistic definition of verb phrases as word-combinations and their components as separate words. Thus, verbal complexes as any syntactic group can have a meaning which cannot be influenced by the meanings of its components. Inside the corpus of such formations there are such linguistic units which are characterized by the absence or presence of idiomatisation of their components to a greater or lesser extent.

It is difficult for us to agree with the argument of V.N. Zhirmunsky that the development of lexical boundaries leads to *phraseology*, the development of the grammatical structures leads to analytical forms. After all, words can never develop unilaterally, they develop both in a grammatical and lexical way. The very existence of polysemantic meanings of words, which were mentioned, affects the valence (grammatical relation of these words) whether they have no impact on grammar.

All this suggests that compound verbs formed by various modifying verbs from the same simple verb are able to express diverse and very *subtle shades of meaning*. A compound verb, different from a simple verb, first of all, is very close structurally to the latter due to the ability to express a concept and to have all *categorical features* of a verb as a part of speech. Compound verbs are lexical units denoting compound action verbs, and formed according to certain word-formation models and patterns. Therefore, *the description of the structure of compound verbs, their function, semantic and cognitive properties, identifying their nature and characteristics in all aspects* is one of the main tasks of the researchers of the Kazakh language. [11]

The analysis of the frequency of use of phrasal verbs in the English language, conducted by A.V. Kunin, distinguished a number of the most common phrasal verbs. [12] The most frequently used phrasal verb is the verb *pick up*. When translating the verb *take*, it should be used in its broadest sense: from literal translation – *take / pick up anything* to selecting means of public transport. There are other meanings – *get, meet, catch, etc.* Another popular phrasal verb is ‘*go on*’ – the frequency of use of this verb is very high. It is translated in the form of order, advice – *keep going*; continuation of action; – *get out (of)* – often used with a preposition – *leave* etc. It can sound as order or advice. While expressing these meaning, the verb represents a fusion, but the so-called buzzwords (e.g. «the hell») are inserted in between; – *go back – return to anything, anywhere, to anyone*; – *come on* – is used to say: *Come on! Hurry!* etc. It also refers to *move, pass / pass, start, etc.*

REFERENCES

1. Поуви, Д. Говорите правильно по-английски [Текст] / Д. Поуви. – М.: Высшая школа, 1984. – 15 с.
2. Васильев А. Английский: правила произношения и чтения, грамматика, разговорный язык [Текст] / А. Васильев. – СПб.: Знание, 2005. – 9 с.
3. Смирницкий А. И. Морфология английского языка. – М., 1959. – 26 с.
4. Баскаков Н. А. Аналитические и синтетические грамматические формы – ступени морфологического развития слова. В кн.: Аналитические конструкции в языках различных типов. – Л., 1963. – С. 18-19.
5. Севортян Э. В. Грамматические и семантические признаки аналитических конструкций в отличие их от словосочетаний в тюркских языках. В кн.: Аналитические конструкции в языках различных типов. – М. –Л., 1965, – С. 233-239.
6. Юлдашев А. А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. М., 1965. – 17 с.
7. Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттарының құрылысы мен мағынасы. – Алматы: Ғылым, 1979. – 192 б.
8. Степанова М. Д. Словообразование современного немецкого языка. – М., 1953. – 34 с.
9. Ганиев Ф. А. Видовая характеристика глаголов татарского языка. – Казань, 1963. – 42 с.

10. Кемельбекова Э.А. Фразеологические единицы английского языка и способы перевода их на русский. <http://stud24.ru/foreign-language/frazeologicheskie-edinicy-anglijskogo-yazyka-i/418600-1445179-page1.html>. [Электрон ресурс]. (Жүгіну уақыты 08.11.2017).

11. Касымова Б. Сложные глаголы в современном казахском языке. АҚД. – Алма-Ата. 1992. – 22 с.

12. Кунин А.В. Английская фразеология. – М., 1970. – 35 с.

Материал редакцияға 18.04.2017 жылы түсті.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

Сағындықұлы Б. – л-Фараби атындағы ҚазҰУ, филология ғылымының докторы, профессор. Алматы қ. Қазақстан

Бейсембаева С.Б. – Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Түркістан қ. Қазақстан

Zhunisova M. – Candidate of philological sciences, associate professor of the Kazakh language and literature, Kazakh national Pedagogical University named after Abai. Almaty c. Kazakhstan

Бердалиева Р.Ш. – Международный казахско-турецкий университет им. Х.А.Ясауи. г. Туркестан. Қазақстан

Жұбаева О. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Грамматика бөлімінің меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы. Алматы қ. Қазақстан

Иса Г. – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Алматы қ. Қазақстан

Кенжеқанова Қ.К. – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, PhD докторы. Алматы қ. Қазақстан

Амиржанова Н.С. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты. Алматы қ. Қазақстан

Ауелбекова Ш.Е. – С.Демирел университеті, PhD., ассоц.профессор. Алматы қ. Қазақстан

Калматова В.М. – г. Ош, Киргизская Республика

Куталмыш С.Л. – Санкт-Петербургский государственный университет. г. Санкт-Петербург. Россия

Абдулханова М. – Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Түркістан қ. Қазақстан

Ертарғынова А.Е. – С.Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен қ. Қазақстан

Әлімхан А.Ә. – С.Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен қ. Қазақстан

Жорабекова М.К. – Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясауи. г. Туркестан. Қазақстан

Чаканова С.Ж. – Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясауи. г. Туркестан. Қазақстан

Zhambylkyzy M. – PhD student of KazNU and the Institute of Linguistics named after Baytursynov. Almaty c. Kazakhstan

МАЗМҰНЫ

<i>Сағындықұлы Б.</i> Архесиллабтарды (түбіртектерді) айырып ажыратудың жаңа тәсілдері.....	3
<i>Бейсембаева С.Б.</i> Кинесикалық компоненттер және олардың ауызша сөйлеуде берілу жолдары.....	11
<i>Zhunissova M.</i> language knowledge in Zhubanov’s researches new fields.....	18
<i>Бердалиева Р.Ш.</i> Характеристика звукового оформления казахской речи.....	23
<i>Жұбаева О.</i> Тіл – концептуалды жүйедегі концептілердің коды	29
<i>Иса Г.</i> Қазақтың нанымындағы от және табалдырық семиотикасы.....	38
<i>Кенжеқанова Қ.К.</i> Саяси дискурстағы «саясат» концептісі: «саясат – бұл президент».....	43
<i>Амиржанова Н.С.</i> Филолог студенттерге қазақ тілінің фонологиялық жүйесін лингвоәдіснамалық тұрғыдан оқыту негіздері.....	49
<i>Ауелбекова Ш.Е.</i> Қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі және түркі әлеміндегі рөлі.....	55
<i>Калматова В.М.</i> Влияние литературного перевода на поэтическое мастерство Суеркула Тургунбаева.....	59
<i>Қуталмыш С.Л.</i> Основные создания нового латинизированного алфавита	64
<i>Абдулханова М.</i> Тәжікстаннан келген қазақтардың тіліндегі фонетикалық ерекшеліктер.....	68
<i>Ертарғынова А.Е., Әлімхан А.Ә.</i> Поэтикалық ономастика – ономастика ғылымының өзекті саласы.....	74
<i>Жорабекова М.К.</i> Инновационные методы обучения как одна из ведущих тенденций повышения качества образовательного процесса.....	79
<i>Чаканова С.Ж.</i> О технологии коммуникативного обучения лексическому аспекту русского языка в иноязычной аудитории.....	83
<i>Zhambylkyzy M.</i> Structural-semantic and functional features of phrasal verbs: based on the materials of english and kazakh languages.....	88

Редакторы: Ш. Жамықаева
Техникалық редакторы әрі
беттеген: Е.Б. Бесіров

ИБ № 834

Теруге берілді 15.04.2017. Басуға қол қойылды 15.06.2017.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 6,25
Есепке алынатын баспа табағы 6,75
Таралымы 200. Тапсырыс №29.

Редакцияның мекенжайы:
050010, Алматы қ. Құрманғазы көшесі, 29
ҚР БжҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул.Курмангазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МОН РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61